Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 40 (15014) ◆ 1993 чылдың март 3, среда ◆ Солунга ат салган шагы 21.00. Садар өртэ 4 рубль.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

«БАШКЫ»: БИРГИ НОМЕРИ ҮНГЕН

Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң эртем-тайылбырлыг болгаш методиктиг журналы болур «Башкы» журналдың бирги номери чырыкче үнген.

Журналдың кол сорулгазы — чоннуң чаағай чаңчылдарынга даянып, улусчу билиглер-биле чепсегленип турган, аныяк-өскенниң билиг-мерелелинге, ажыл, амыдырал дээш шын чүткүлүнге улуг идигни бээри болур. «Башкы» — өөредилге теориязының болгаш практиказының талазы-биле башкыларның идегелдиг дузалакчызы, сүмелекчизи.

Журналдың бирги номеринде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржактың, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. Бичелдейниң, сарыг шажынның кэмбы-ламазы К. Сандыктың байыр чедиришкиннерин болгаш өске-даа материалдарны парлаан.

Журналды «Тываның медээлери» биче бүдүрүлге Красноярск хоорайга 5 муң экземпляр кылдыр парладып үндүрген.

500 КГ АЛДЫН

Республиканың алдынчылары ниитизи-биле 500 кг олчалыг болган.

Республиканың алдын казып тывар артельдери бо чылын кылган ажылының түңнелин Тываның Чазаанга илеткээн.

Баш удур санаашкындан алырга, оон өртек-үнези 877 млн. рубль болур. Республика бюджединге 139 млн., Россия Федерациязының бюджединге 9 млн., хире рубль кирер.

Сандро МААДЫ.

СААЛДА АМ-ДАА ЭЛБЕВЭЭН

Кыштың айлары төнген. Частың баштайгы айы үнүп келген. Ындыг-даа болза, соок сөөлгү хүннерде дынзып турар. Шак ындыг байдал мал кыштаглаашкынынга чамдык бергелерни таварыштыра берип болур. Ылангыя сүт саалдазынга ол багай салдарны черле чедире бээр. Ынчангаш-ла ындыг болган боор, эрткен чылдың бо хүннери-биле деңнээрге, хүнде бир инектен-не саап алыр сүт хемчээли ам-даа элбевээн бооп турар.

Чижээ, бо чылдың февральдың сөөлгү хүннеринде бир инектен-не республика 2,4 килограмм сүт саал алган. Бо эрткен чылдың бо үезибиле деңнээрге, оортан 700 грамм эвээш болган.

Районнар аайы-биле алырга, эрткен чылдың деңнелинден элбедир саай берген чаңгыс-даа район чок. Бии-хемчилерниң көргүзүү муң-не чүгээр — 3,2 килограмм. Бо дээрге район хемчээлдиг көргүзүг-дүр. Эрзинчилер бир инектен-не 500 грамм сүт саап ап турар. А Тожу биле Өвүр районнуң көргүзүү оон-даа пат: 0,1-0,2 литр.

Республиканың колхозтарында, совхозтарында, коллективтиг бүдүрүлгелеринде бо хүннерде 8707 инек саап турар. А хонукта күрүне бүдүрүлгелеринге 26331 килограмм сүттү дужаап турар. Бо дээрге эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 17073 килограмм эвээш боор турар.

(Бистиң корр.).

ЧАА ЦЕХ

Кызылдың хлеб заводунда бир цехти дерип эгелээн. Аңаа баранкаларны быжырар.

Ону кылырының технологиязын эде тургускан. Ында салгынны күштелдир үрдүрүптер бир дерилге бар. Ооң дузазы-биле продукцияның даштыкы талазын бус-биле бүлгүртүр. Ынчаар быжырган баранкаларның шынары эки, амданы чаагай болур.

Заводтуң инженер-техниктиг ажылдакчылары баранкалар кылыр цехке ажыглаар дерилгелерни чогаадып, боттарының күжү-биле тургускан. Красноярскиниң ийи дугаарлыг хлеб быжырар комбинадының база Москва облазының Новинск хоорайда бүдүрүлгелер-биле арга-дуржулга солчуп тургаш, бо баранкалар цегин кылып доосказ, удавас ажыглалга кирер. Нарын дерилгелерни тургузарынга заводтуң электриги Николай Монгуш шалып үлүүн киирген.

Охемчик ОНДАР.

1945 БЫЗАА НЕМЕШКЕН

Республиканың ажыл-агыйларында ам 1945 бызаа онча-менди доругуп турар.

Амгы хүннерде республиканың сүт-бараан фермаларының ажылчыннары малдың чаш төлүн менди камгалап алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Ам барык ферма бүрүзүнде чаш бызаалар немежип турар. Херек кырында 2254 инек бызаалаан. Ынчалза-даа оларның 187-зи өлүг бызаа оолдаан.

Фермаларга 2067 бызаа немешсе-даа, олардан 122 баш өлүп хораан.

Бызааларның өлүп хораар чоруу Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда бар. А Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Тожу, Тес-Хем, Эрзин районнарда чаа төрүттүнген бызааларда хорамча чок.

(Бистиң корр.).

ДРАМАТУРГТАР КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

Февральдың 26-да Кызыл хоорайга В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга режиссёрларның болгаш драматургтарның Чалым-Хая аттыг каттыжыышкыны бодунуң ажылын эгелээн.

Каттыжыышкынның кол сорулгазы — аныяк драматургтарны деткиири, үениң байдалынга дүүштүр чаа эки шынарлыг шиилерни чырыкче үндүрери. Каттыжыышкын удаа-дараа кичээлдеп, кежигүннериниң бижип эккелгени чаа шиилерин сайгарар. Аңаа районнарда-даа чурттап чоруур салым-чаянныг аныяк авторлар боттарының бижип алган шиилерин сайгартып болур. Режиссерларның болгаш драматургтарның Чалым-Хая аттыг каттыжыышкынның даргазынга Тывада дуржулгалыг драматург Владимир Серен-оол соңгуткан.

Борис ОНДАР.

САЙ КОНФЕТАЛАР

Чигир холаан далган аймаандан чемнер кылыр аныяк ажылчыннар Кызылдың хлеб заводунуң бир цегинде чай чок ажылдаан тур. Оларның аттарын (ЧУРУКТА) Лена Ооржак, Элла Эртине дээр. Хептээр техникадан пряниктер үне халчыр. Оларны изиг суугуже киирер. Быжары — каш-ла минута.

Бо аныяктарның мырыңай чанында дээрбек, тырыкыланыр саваны тургузуп кааптыр. Ол заводтуң хоочун ажылчыны Тамара Михайловна Баглаева ону башкарган. Изюмнерден бичии сай конфеталарны кылып турары ол. Изюмчигештерни аңаа ургаш, чигир-биле шывылдыр долгадыптар.

Эрткен чылда Абаканның кондитер фабриказының дуржулгазын өөренип алгаш, сай конфеталарны кылып эгелээнин Тамара Михайловна чугаалай-дыр. Ажылы дыка шуудап турар. Ону удавас садыгларже чорудар.

◆

◆

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей бо чылдың февраль 25-те Бии-Хем районга чораан. Баштай-ла ол православ шажын ниитилелиниң кежигүннери-биле ужурашкан. Бо ниитилел Туран хоорайга хүрээ тудар сорулга-биле белеткелди эгелээн. Мурнунда аңаа турган хүрээни бежен чыл болганда үреп, эде кылган. Ону ам катап тургузарының аргазы чок. Ынчангаш бо чугула ажылга дуза чедирип деткиирин Дээди Советтиң Даргазындан дилээннер. К. А. Бичелдей шажынчыларның ындыг саналын деткээш, 500 муң акшаны дузалаар болган.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Бии-Хем районда улус депутаттары-биле база ужурашкаш, Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың Конституцияларының (Үндезин Хоойлуларының) төлевилелдериниң кол-кол чүүлдеринге тодаргай доктааган. Эң ылаңгыя черни хуу өнчүже шилчидер, шилчитпес бе дээр дугайында база бот-догуннаашкынга хамаарышкан айтырыгларны тода тайылбырлаан.

Оон аңгыда К. А. Бичелдей районнуң Советтериниң даргалары-биле база «Өөк» совхозта албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары болгаш көдээ ажыл-агыйның специалистери-биле ужуражып, оларның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Седен ХЕРТЕК.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ПРЕЗИДЕНТ ЧӨВҮЛЕЛИ

Россияның Президентизи Борис Ельцин бодунуң чоок кижилериниң бөлүүн улам калбартыр сагыштыг. Оларның санал-оналы политиктиг эң чугула шиитпирлерни хүлээп алырынга эргежок чугула.

Президентиниң парлалга албаның февраль 25-те дыннатканы-биле алырга, Россия Федерациязының Президентизиниң ажыл-чорудулгазын хандырарының системазын сайзырацгайжыдар дугайында чарлыкка Борис Ельцин ат салган. Аңаа дүүштүр Президентиниң консультативтиг чөвүлели дужуртүнер болгаш оон орнунга Президент чөвүлели тургустунар. Чаа чөвүлел консультативтиг орган болур.

ЧЕТВЕРГКЕ ЧЕДИР МАНААР

Россияның улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында айтырыгны Дээди Совет четвергте, март дөртте чугаалажып көөр. Палаттарның каттышкан хуралынга ол шиитпир дээш депутаттар бадылаан.

Ол ышкаш Россия Федерациязының Дээди школа талазы-биле күрүне комитедин тургузар дугайында доктаалды база хүлээп алган. Өөредилге талазы-биле күрүнениң чаңгыс аай политиказын чорударын даандырган дээди өөредилгени эргелеп башкарар РФ-тиң федералдыг чаа органынче Эртемниң, дээди өөредилгениң болгаш техниктиг политиканың база РФ-тиң Өөредилге министерствозунуң чогуур структура кезектери дамчыттынган турар.

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЧОРГААРЛАНЫП БОЛУР

1993 чылды Тбилисиниң күрүнениң Иванэ Джавахишвили аттыг университединиң юбилейлиг чылы кылдыр чарлаан.

Тургустунганындан бээр ол 75 чыл болган. Амгы үеде ында 25 муң студент өөренип турар, ук университетте 17 факультет бар. Олар дөртен ажыг тускай мергежилдерни шиңгээдип ап турарлар. Математиктерниң, физиологтарның, востоковедтерниң, психологтарның грузин школалары ында тургустунган. Ол школалар делегейде сураглыг болу берген.

ХОРЕЗМДЕ АРГА-ЫЯШТЫ ТАРААН...

Хорезмниң арга-ыяш ажыл-агыйы кышкы ыяш олуртулгазын доозупкан.

Соңгу Каракумнарда арга-ыяш өстүрүкчүлери тракторларның дузазы-биле чадаң ыяшты 2 муң гектар черде тарааннар. Ол дээрге элезинден бүткен дөңгеликтер-дир. Хорезмниң арга-ыяш өстүрүкчүлери сөөлгү чылдарда чадаң үнүштер-биле 10 муң гектар суук элезинниг дөңгеликтерни быжыглааннар. Элезин куруг ховулардан ында ажыл-агыйларның шөлдеринче, кышлактарже саарлып келир. Ону чүгле тараан арга-ыяш тудар, ынчангаш ыяш олуртулгазынче кичээнгей —бирги черде.

ДЕНДИИ УЛУГ АДЫГ

Гиннестиң рекордтар Дептеринге хүрең адыглар аймааның канчаар-даа аажок улуг хевирин киир бижип болур. Ону Уссурий тайгазындан тыпкан.

Ол аңның узуну ийи метр 70 сантиметр болган, ол дээрге анаадагызындан барык бир метр узун болуп турар. Адыгның деңзизи чартык тонна ажыг болган. «Дальнереченский» коопзверпромхозтуң аныяк аңчызы Геннадий Шаповалдың үлүүнге ук олча онаажыр.

(Парлалгадан).

ТӨЛЭЭЛЕРНИ ДАМЧЫШТЫР ЧОН БОДУ БАШКАРЗЫН

Интервью

Бөгүн Россияда экономиктиг хоозураашкын болгаш политиктиг саймаараашкын уламчылавышаан. Ылаңгыя РФ-тиң чаа Конституциязын хүлээп алыры-биле болгаш ооң төлевилелиниң чугаалажылгазы-биле холбаштыр үстүкү эрге-чагыргаларда тургустунган ужуру билдинмес чүүлдер чурттуң амыдыралынга улуг салдарын чедирип, аай-баш чок, бөдүүн кижилер аамайзып, алаңзып турар тодаргай эвес байдалды тургускан. Бо чылдың апрель 11-де РФ-ке Конституцияга хамаарыштыр бүгү чоннуң референдумун эрттирер деп алгаш, аңаа үндүрер айтырыгларының аай-бажын тыппастап туруп бергеннер. Харын-даа референдум болур бе, болбас бе деп айтырыг тургустунуп келген. Бо бүгү федерацияның составында республикаларга салдар чок болбайн турары чугаажок. Амгы үеде чоңга билдинмейн турар айтырыглар кайы хөй. Ооң-биле чергелештир бистиң республикада хоойлужудулганың дээди органы —Дээди Советте чоңга билдинмес байдалдар база тургустунуп келген. Чогум черле чүү болуп турарыл? Дээди Совет тараарының кырында келген деп чугаалар үндезинниг бе? ТР-ниң чаа Конституциязының кол-кол айтырыгларынга ДС-тиң болгаш оон Даргазының көрүжү кандыгыл? Бо дугайында ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей-биле интервьюну номчукчуларга саналдадывыс.

—Каадыр-оол Алексеевич, тыва парламентиниң кризисте келген деп санап болур бе, бир эвес ындыг болза ооң чылдагааннары чүдел база оон үнериниң оруктары кандыгыл?

—Парламент кризизиниң дугайында чугаалар тодаргай үндезини чок боор. Айтырыгның өске талазы бар — ол дээрге парламентиниң ажылын организастаарында улуг четпестер бар, ол дугайында эрткен сессияның соонда шүгүмчүлелдиг, шыырак чугаалашкан бис. Мооң мурнунда чарыгдалдарны улгаттырбайн сессияларны эрттирип алырын кызыдып келген бис. Берге үеде акша-төгерик эвээш турза-даа, шак ындыг хөлүн эрттир кызамдаашкын ажылга улуг саат ужураштыра бээрдир. Ынчангаш моон соңгаар депутат бүрүзүнүң мааза келгеш ажылдаарынга, чурттаарынга эптиг, таарымчалыг аргаларны тургузары чугула. Ол ышкаш депутаттарның ажыл-агыйын деткип, оларның ажыл-чорудулгазын чоңга чедир тайылбырлап чедирбейн турар бис.

Оон аңгыда маңаа чамдык депутаттарның боттарының хүлээлгелеринге ээ-харыысалга, тоомча чок чоруун айытпас болза хоржок. Сессияларга 2-3, харын-даа 4 удаа чедир киришпээн депутаттар бар. Бо талазы-биле дорт хемчег ала бээр арга база чок, депутат статус дугайында хоойлуга чөрүшкек чүүлдер үнүп кээп болур.

19 дугаар сессияга кворум четпээнинге шуптувус буруулуг бис—президиум, ооң даргазы, Президиумнуң аппарады, депутаттарның талазындан янзы-бүрү хамаарылгалар, оларның ажылдаар, чурттаарынга таарымча чок байдалдар, аңаа немей сессияның хүн чурумунда хөй четпестер турган. Ол бүгүнү моон соңгаар эдер апаар. «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дээр ийик бе?

— Эрткен сессияга Тывага референдум эрттирер дугайында база аңаа үндүрер айтырыгларның дугайында чугаалашкан болгай. Ынчалза-даа аңаа чүгле чаңгыс айтырыг эрткен, артында-ла харыызы баш удур-ла тодаргай айтырыг — черни садар-сатпазының дугайында. А чоннуң бир чугула деп санап турары —республиканың бот-тодараттынар эргезиниң дугайында айтырыгны парламент эрттирбээн. Чүге ындыг болганыл?

— Бо айтырыгның кайы хире нарының Россияда байдал-биле дүүштүрүп көрбейн барганында деп бодаар мен. Чамдык депутаттар бот-тодараттынарының эргезин арыг политика-биле холбаштырып, ону политикшидипкен, идеологтуг янзы-бүрү бодалдар-биле аңаа хамаарылгазын илереткен. Угунда бот-башкарттынылга дээрге күрүне тургузуу-биле холбашкан айтырыг-дыр. Маңаа эң кол чүве — күрүнениң эрге-ажының дугайында турар ужурлуг, идеологияның, политиканың-даа маңаа хереэ чок. Парламентиниң элээн хөй кезии ону бодунуң соңуургалдарындан, билиишкиннеринден көрүпкен.

Ындыг-даа болза ук айтырыг эртпейн барганы база улуг нарыыдаашкынныг эвес, чүге дизе Конституцияны хүлээп ап тура, бот-догуннаашкын дугайында чогуур хевирлиг кылдыр киир бижип шыдаар боор бис.

— Байдалды камгалап ап болур ышкажыл?

— Ийе. Айтырыгның чугулазы-биле шупту районнарга чоннуң ажык хуралдарын эрттиргеш, санал-бодалдарны түңнээш, бот-тодараттынылга дугайында шын хевирни тургузар бис.

Бот-догуннаашкын талазы-биле парламентиге эртпейн барганы улуг нарыыдаашкынныг эвес-даа болза, өске талазында, күрүне ужур-дузалыг айтырыгны чон-биле сүмележир аргадан ойталааны — чигзиничиг, таарымча чок болбайн аан.

— Тайылбыр четпейн барганы ол ирги бе?

— Ындыг чүүл база бар. Улустуң бот-догуннаашкын деп чүл деп катап-катап айтырып турганында база ужур бар. Ынчангаш моон соңгаар ону калбак чугаалажырының аргаларын тургузар бис. Ол талазы-биле Президиум, аппарат ажылдакчылары тускай төлевилелди тургускаш, ооң-биле ажылдап эгелей бердивис. Ооң негелдезин ёзугаар мен дүүн Бии-Хем районга бүгү чаданың депутаттарының ужуражылга хуралын эрттирдим. Конституцияның кол-кол айтырыгларын чугаалап бээрге, ону улус билир боор чүве-дир, чон ону кандыг-даа удур туржуушкун, азы националдар аразының чөрүлдээзи кылдыр көрбейн турар. А кол-ла чүве — республиканың эрге-ажын магадылап быжыглап алырында деп билип турар.

Чамдык депутаттар-ла харын сессия үезинде айтырыгларны чидиглендире бээр-дир. Чон ону ийи-чаңгыс кижилерниң үзел-бодалы деп билип, бүгү Дээди Советтиң хамаарылгазы ындыг деп көрбейн турар.

— Чамдык депутаттар соңгукчуларының үзел-бодалдарын эвес, а чүгле боттарының хууда бодалдарын, хамаарылгазын илередип турарындан ындыг чадавас.

— Айтырыг ийи талалыг. Ийе, депутат кижи бир дугаарында соңгукчуларының бодалдарын илередир ужурлуг. Ындыг-даа болза ол кижи депутат деп бедик эргелиг болганда, бодунуң туружун база камгалаар апаар. Маңаа ийи таланың чүүлдежишкээн чедип алыры чугула.

— Сессияларга олуржуп, ажылын чырыдып тура, бо кижи чамдыкта дүрген-не профессионал парламент туруптар болза деп четтикпейн баргылаар...

— Айтырыг бөдүүн эвес. Бис 91-92 чылдан эгелээш соңгукчуларның депутаттары профессионал политиктер кылдыр ажылдаар аргаларның белеткелин тургузуп эгелей берген бис. Ол дээрге соңгулада хоойлузунга эдилгелер база Президиумнуң-даа эде тургузулгазы, ол ышкаш Конституцияның чаа төлевилелинде олче кылдынган угнуышкыннар-дыр.

А 95 чылдың мартка чедир бүгү чаданың Советтери ажылдаар, ооң бетинде оларны тарадыр, кызырар дээр эрге чок, амгы хоойлуну кым-даа өскертпээн болгай.

— Ооң-биле чергелештир чер-черде Советтерниң болгаш чагыргаларның эрге-хүлээлгелеринге хамаарыштыр хөй билдинмес чүүлдер бар. Чон-даа болза оларның кайызы күштүгүл деп аайын тыппайн турар болгай.

— Бо Советтер системазы дээрге эрге-чагырганы холунга төпчүдүп тудуп алгаш, депутаттарны дамчыштыр чоннуң башкарар кылдыр тургустунганында. А херек кырында дедир турар ужурлуг— депутаттарны дамчыштыр чон күрүнени башкарар. Ам ону ынчаар тургузуп турарывысдаа бо. Төлээлер дамчыштыр чоннуң бодунуң башкарар аргазы биске 44 чылга чедир турган-на болгай. ТАР Конституциязының аайы-биле чоннуң бот-башкарар эргези дыка улуг турган. Бөгүнде кожаларывыс моолдар ол эрги байдалынче эглип, чүгле парламент тургузуп алган, ында аймак, кожуун, суму-даа Советтери чок.

Чер-черде Советтерниң эрге-хүлээлгелериниң талазы-биле бис тускай саавырны кылгаш, даргаларның холунда тутсуп берген бис. Ону олар чедир өөренмейн турары ол-дур.

— Күрүнениң парламент башкарылгазының азы президент башкарылгазының дугайында хөй маргылдаа чоруп турар болгай. Маңаа хамаарыштыр бодалдарыңар кандыгыл?

— Диктаторлуг ёзу-чурумдан аңгыда, делегейде арыг президент азы арыг парламент күрүнези деп чүве чок-тур ийин. Биске мооң мурнунда херек кырында парламент башкарбайн турган, а өске, партийжи структуралар удуртуп турган болгай. Амгы байдалда Тывага хамаарыштыр бо Үндезин Хоойлуда киирип турары болза, парламент биле президент башкарылгазының каттышкан онзагай хевирин тургузар дээн. Бир талазында, Президентиниң эргелерин болгаш аргаларын күрүнениң нииити ажыл-агыйын углап-башкарарынга ажыктыг кылдыр алгыдып делгемчидер, өске талазында — күрүнениң эрге-хоойлу талазы-биле ажыл-чорудуун парламент бодунуң эрге-хүлээлгелеринге бүрүн алыр. Кол чүве—кайы-даа таланың эргелерин деңзигүүрлеп, күрүнеге ажыктыг болдурарында.

— Ол деңзигүүрнү Үндезин Хоойлунуң төлевилелинде кайы хире көрүп кааныл?

— Багай эвес көрүп каан. Ынчалза-даа чамдык депутаттарда хамык-ла эрге-хоойлуну Президентиниң эргелеринче киириптер-дир дээр үзел-бодалдар чок эвес. Бир эвес бодунуң эргезинде турар айтырыгларны үргүлчү-ле ыңай берип турар парламент болза, ооң хереэ чүл деп айтыра бээр-дир мен. Бөгүнгү байдалда бисте эки турар чүүл — Президент парламентиниң холунда турар айтырыгларже холгаарлавайн турар. Дээди Советтиң-даа талазындан ындыг байдал чок.

— Эрге-чагырганың төлээлекчи болгаш күүсекчи адырларының аңгылаашкыны дыка аарышкылыг чоруп турар. Бо айтырыг Ельцин биле Хасбулатовтуң хуузунда эрге-чагырга хунаажып турары ышкаш билдинип турар болгай. Чүге ындыгыл ол?

— Россияда бо дугайты тала бүрүзү эрге-чагырганы бодунуң эргезинче, соңуургалдарынче тыртып турар болгаш ындыг. Бис ындыг чүүлдер ажыглавайн тур бис. Ынчалза-даа Дээди Советте-даа, Чазакта-даа чамдык улус бо дугайында шуут-ла долу аңгылаашкын деп билип турар. Бир эвес төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырганы долузу-биле аңгылап кааптар болза, ол ийи аңгы күрүне ышкажыл. Бот-боттарының эргезинде турар айтырыгларже холгаарлавас дээрден башка, өске бүгү ажыл-агый талазы-биле черле кады ажылдажыр апаар. Оон башка кандыг-даа күрүне эрге-чагыргазының дугайында айтырыг турбас-ла апаар-дыр.

— 18-ки сессияда Президент биле силер ийиниң сөс каттыжыышкыннарын канчаар көөрүл?

— Чамдык айтырыгларга кижи бүрүзүнүң көрүжү аңгы-аңгы туруп болур болгай. Мону ийи кижиниң хууда удур туржуушкуну кылдыр көрүп болбас. Ажыл үезинде ыыт чок, бүгү тала-биле чөпшээрежилгелиг олурары болдунмас, кижи бүрүзү боду туруштуг, көрүштүг болур болгай.

— Черниң үш хевиринге хуужудулга чорудар дээн силерниң туружуңарга удурланыышкыннар дыка күштүг. Бодалыңарны каш-даа удаа чугаалаан болгай силер, ам база кезек тайлбырдан берип көрүнерем, Каадыр-оол Алексеевич.

— Бажың, дача, гараж чанының шөлдери-биле катай черниң бүдүү садыглажыышкыны чоруп турар деп бо удаа база катаптаайн. Чижек кырында бүгү байдалдары дөмей Шагаан-Арыгда база Кызылда бажыңнарның кайызының өртээ улуг болурул? Ийе, Кызылда. А хоорай төвүнде болгаш оол кылында

(Төнчүзү 2-ги арынга).

ТӨЛЭЭЛЕРНИ ДАМЧЫШТЫР ЧОН БОДУ БАШКАРЗЫН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ажыңнарның өртээ база ний ңгы. Ол дээрге турар чери дээш ындыг. Бисте бажың диленинин барык 70 хуузу өдээде болгай. Бажың чаның шөлүн хуужудуп берип-ер болза, түңнелинде көдээ чон нчүлүг болур. А тайга-таскыл, емнер-хөлдер, хову-шөлдерни садарының дугайында чу-аа шуут чорбайн турар. Ол угайында төлевилелде ын-аар көрген-даа.

— Ам ол үш хевирге хуу нчү турар дугайында айты-ыг Конституцияга эртпези л ышкажыл? Референдумче адыткалы бар айтырыгны ирген, ооң түңнели билдинир: чон черни сатпас дээн.

— Референдумга үндүрген йтырыгның хевири шын эвес. л дээрге бадыткалы бар ай-ырыг-ла болгай. Мен-даа олза черни сатпас дээш ба-ылаар мен, аржаан суглар, айгаларывысты сада бээр вес бис. Айтырыг экономиктиг категориядан политиктиг ылдыр шилчип турарын эс-ерип тур силер бе? Кымның олунга өнчү турар болдур, л бодун боду хандырар, ашкарар, хамаарылга чок олур болгай. А өнчү күрүнениң холунга хөй болган ту-ум, чонну ол таварыштыр эргалар башкарар апаар. ымның шынныын үш-беш ыл болгаш байдал көргүзе ээр ыйнаан. Айтырыгны ын-аар тургусканым дээш ха-ыысалганы бодумга ап ту-ар мен.

— Дээди Советтиң хүлээп п турар хоойлу-дүрүмнерин-е олар амыдыралга келгенде ижилерге арай таарымча чок үүлдерни тургуза бээр бай-алдар болгаш оларның чет-е күүсеттинмейн турары ээди Советтиң чондан хоо-ук ажылдап турарының хе-чизи деп санап болур бе?

— Дээди Советтиң хүлээп лган хоойлуларында чоннун рге-ажыынга удур, чондан рак деп айтып турар чүүл-ер барын чугаалап шыдавас ен. Кол айтырыг — хоойлу үүселдезиниң четпес болуп урарында. Хоойлу бүрүзү ижи бүрүзүнүң холунга чет-ен турар ужурлуг. Ындыг олзун дээш бис хоойлуларны олушпарга парладып турар ис. Бир эвес Дээди Совет айы-бир багай хоойлу хүлээп лган болза, кижилер чугаазыннар.

— Чер-черде Советтер хоой-у-дүрүм талазы-биле тайыл-ыр ажылын чорудар ужур-уг эвес ирги бе?

— Тайылбыр четпези шын. Ол ышкаш Советтер хоойлу күүселдезиниң контролюн холга албайн турар.

— Сессия башкарып, ооң хуралын даргалаары улуг мергежилди болгаш өске-даа онзагай шынарларны негээри билдингир. Силерге кайы хире берге-дир?

— Сессияны эрттирип алыры нарын. Мен өске депутаттар-биле дең эргелиг кижидир мен. Залда угаан-медерелдиң болгаш политиктиг күштерниң ускүлежиишкиннери болуп турары каракка көскү. Ону бодаарга, кызаннааш-кынныг, чаңныктыг, чаъстыг тайга бажы сагындырар. Ындыг нарын байдалды башкарары канчаар-даа аажок берге. Президиумнуң частырыглары хөй, ол дугайында сессия эрткен санында-ла чугаалажып, анализтеп турар бис. Ылангыя бо сөөлгү сессияның соонда бодум хуумда шүгүмчүлелдерни алдым. Ол чокка-даа бодумнуң частырыгларымны билип, көрүп турар мен, ынчалза-даа кижиниң эштери чугаалап бээрге, кончуг дээштиг болбас аргажок.

— Сессия даргалап эрттирериниң талазы-биле кандыг-бир саавыр бар бе? Бар болза ол силерге четчир бе?

— Дээди Советтиң регламентизи бар. Ында хурал эрттирериниң талазы-биле ниити доктааттынган чүүлдерни көрүп каан. Ол оранчокта четпес. Ынчалза-даа кайы-бир маргыштыг чүүл туруп кээрге, ону ынчаар-мынчаар кылыр дээн белен рецепт кайда боор. Кижи сессиядан сессияже өөренип кел чыдар чүве-дир.

— Сессия эрттиргеш кайы хире могап туруптар-дыр силер, Каадыр-оол Алексеевич?

— Берге-ле. Чамдыкта баш шуут ээдереп каар, теңдириир-даа чыгыы апаар. Ынчалза-даа бичии дыштанып алгаш, база-ла улуг, нарын ажылче чоруп олурар сен, оон өске арга бар эвес.

— Бистиң номчукчуларывыска интервью бергениңер дээш четтирдим.

Дарга-биле чугаавыстың чамдыызы мында кирбейн барган. Чамдык айтырыглар амыдырал дег улуг, нарын болгаш, аңгы, тускай чугааны негээри билдингир. Ооң-биле чергелештир бистер аңгы-аңгы айтырыглар талазы-биле удуртукчуларның-даа, депутаттарның-даа, соңгукчуларның-даа бодалдарын, туруштарын, көрүштерин билип алырынче шоолуг кичээнгей салбайн турар-дыр бис деп бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле бодап олурдум.

Бистиң дыка хөйүвүс тыва парламентиниң ажыл-чорудулгазынга, ылангыя сөөлгү 19 дугаар сессияда тургустунган байдал-биле холбаштыр элээн шүгүмчүлелдиг хамаарылганы тургузуп турар. Ындыг болбас аргажок. Бүзүреп соңгуп алган чамдык депутаттарывыс хсоойлужудулганың дээди органында четпес ажылдап турары харааданчыг болгаш хомуданчыг. Ынчалзажок бо чыыштың депутаттарынга ажылдаары мурнуку үелерден оранчокта нарын, берге дээрзи билдингир. Белеткеп каан документилерни чүгле хол көдүрүп бадылап каар хире эвес апарган, өскерилгелиг, чаартылгалыг үе-шаг-дыр бо.

Мурнуку таңмалар ёзугаар эрги принциптерни амдаа сыгаарының сагыш-хөөнү, чаа байдалдарда айтырыг бүрүзүнге чаа хамаарылга, ханы угаазылаашкын херегин билбейн баргаш, частыглар кыла бээри, чүгле бодунуң сонуургалдарын мурнунга тудары дээш парламентиде черле чүнү чок дээр. Чеже-даа ынчап тургаш, бо үелерниң дургузунда дыка хөй херектиг, ажыктыг хоойлу-дүрүмнерни Дээди Совет хүлээп алганы бактаксанчыг эвес чүүл-дүр. Ол нарын ажылды чорудары депутат бүрүзүнге амыр эвес деп чүвени база көрүп турар бис. Бистерни-даа ынчаар олуртуп каар болза, олардан улуг-ла дээредээр деп бис бе?, Кыдыындан шүгүмчүлээри белен, а тудуп кылыры — бир өске херек. Ийет харын, депутаттарның аразында душ болган, черле ынчаш үзел-бодалы-биле хирелиг кижилер база чок эвес, дески чүве турар эвес. Ынчалза-даа олар шупту чыыжының хуусаазы төнгүже чедиишкинниг ажылдаарын күзээр бис. Чеже-даа ол-бо дижип балдырлажырывыска, кады ажылдап-чурттаар салымныг биеэги боттарывыс-ла болгай бис. Удур туржуп, көрүшпестеп туруп алыр болза, оон кым-даа сегеревес, ниити амыдыралывыс баксыраар. Ынчангаш частырыгларынга өөренип ап, депутаттар дараазында сессияга элээн боданып алган келирин күзеп каар-дыр бис.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП алган.

КӨК-САЙЫРДА КЫШТАГДА

Өвүрде Солчур суурнуң кезээнде бир кыштаг көстүп турар. Арат ажыл-агыйлыг рес-оол Монгуштуң аалы ын-а. Кыштагның чанында хөр-үктүг трактор-биле чайладыр штирип турда чеде берген ис. Малчын боду база ажыл-гыйын кылган тур. Ол черге ат хадаан. Одарны-даа, кыш-агны-даа дутлай хөртүктен аапкан.

— Кажаавыстың артыы та-азының кылын доштар дег өртүүн аштадыры-биле Хан-агайтының орук чериниң ракторун хөлезилеп алган ис. Кажаа доразында ты-ылган хар бир метр ажыг. ону чайлатпас болза, кажа-аның иштинче үерлеп кирер ей берген — деп, Эрес-оол Кечил-оолович чугаазын улам-чылавышаан, харны эжип тур.

Бо арат ажыл-агыйлыг мал-чыннар үш чүс ажыг шээр алдыг, инектерлиг, аңдыында чүс ажыг хой хура-аннаан. Мал төлү шупту он-а-мендн болганынга өөрүп, улам кызымак ажылдаарынче сорук кирген. Малчынның кадайы Ирина Давын-ооловна Монгуш база-ла ажыл-ишчи. Малдың чаш төлүн уругларыбиле демнежип, доруктур азырап турар.

Кажаалар ишти кургаг, арыг-силиг. Чаа төрээн кара баштыг хураганнар шарып каан сигенни долганып, ол-бо дешкилешти. Эрткен чылын болар кыштаглаашкынга шыырак белеткенген. Малга бээр сигенни үш сараат ажыр белеткеп алган.

Өг-бүле бир тракторну, чүък машиназын садып алган. Эрес-оол Монгуш боду ооң мурнунда совхозка чолаачылап турган. Кадайы хөй чылдарда садыгжылаан.

Эрес-оол Кечил-оолович кадайы-биле дутурушкаш, ада-иелериниң кадарып чораан хуу малын хүлээп ап, арат ажыл-агыйны хөгжүдеринче идим кирген.

Эрткен чайын олар малының дүгүн кыргып алгаш, күрүнеге дужаарга, шору акша кирген. Тараа тарааш, ону ажаап ап, садарын эткен. Белеткеп алган продукциязының акшазы-биле алган чээлизиниң түңүн дуглап алганын база чугаалап орлар.

Арат ажыл-агыйының кол төвү Көк-Сайырда кыштагже мынчага чедир электри киирттинмээн. Ону шинчилирлээри бергедеп турар. Солчур суурдан ырак эвес, ийи километр черже чагыларны тургузуп, демир удазын шөерин ооң мурнунда кичээнгейге албаан. Бо хүннерде ол ажыл берге айтырыг болу берген. Чупарбажыңны база малчыннар боттары кылыр деп турарлар. Чурттап орар борбак бажыңның артыы талазынга эжик кылгаш, ону кылып алыр деп турар.

ЧУРУКТА: арат ажыл-агыйлыг малчын Монгуш Эрес-оол.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

«ХӨЙ-НИИТИНИҢ КОРУМ-ЧУРУМУН ҮРЭЭНИ ДЭЭШ АДМИНИСТРАТИВТИГ ХАРЫСАЛГА ДУГАЙЫНДА» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУН КҮШТҮГ БОЛДУРУП КИИРЕРИНИҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:** «Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун оон парлаттынган хүнүнден эгелеп күштүг болдурар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1993 чылдың январь 12. № 406.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг харысалга дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының составында суверенниг республикаларның эрге-чагырга органнарының аразында бүрүн эргелерни болгаш оларны чорударының аргаларын тускайлап аңгылаар дугайында Федеративтиг керээниң II чүүлүнге үндезилээш база хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын янзы-бүрү халдаашкыннардан камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың девискээринге хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну быжыглаарынче угланган бо Хоойлуну хүлээп алган.

I эге. Ниити чүүлдер

1 чүүл. «Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң сорулгалары.

Тыва Республиканың Хоойлузу хамаатыларның социал-экономиктиг, политиктиг база хууда эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынче, хоойлу-дүрүмнү болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче, эрге-хоойлу үрээр чоруктарны баш удур болдурбазынче угланган.

2 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чоруктарның баш удур болдурбазы.

Күрүне органнары, хөй-ниити организациялары болгаш хамаатылар хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чоруктарны баш удур болдурбазынче, ындыг чүүлдерниң болу бээриниң чылдагааннарын илередип тыпкаш, оларны чок болдурарынче угланган хемчеглерни боттандырар хүлээлгелиг.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш тус чер чагыргалары Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституцияларынга дүүштүр хоойлуларны сагыырын, хөй-ниитиниң корум-чурумун, хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарын хандырбышаан, боттарының девискээринде бүгү күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чоруктарны баш удур болдурбас талазы-биле ажылын таарыштырып чорудар, иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазын удуртуп баштаар. Тус чер чагыргазы хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн талазы-биле материалдарны бодунуң эрге-хүлээлгезиниң хемчээли-биле сайгарып көөр.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни хоойлу-дүрүмнүң шынгыы сагыырының үндезининге сайгарып чорудар.

3 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш харысалга дугайында.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн кижиге бо Хоойлуда айытканың ёзугаар харысалганы онаар.

II эге. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни болгаш административтиг харысалга

4 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээниниң дугайында билиишкин.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун каржызы-биле үрээн болгаш ниитилелди хүндүлеп көрбээниниң илереткен кара өжегээр кылган хөделиишкиннер, хөй-ниити черлеринге бак сөстер чугаалап турганын, хамаатыларга өнчүк-чөңгээ кылганын, хөй-ниити черлеринге эзирик чоруп турганын хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни (үүлгедиг кылганы) деп санаар болгаш ындыг чүүлдер кылганы дээш бо Хоойлуну ёзугаар административтиг харысалганы онаар.

Бир эвес ындыг үүлгедиишкиннер боттарының байдалы-биле Россия Федерациязының күштүг боор турар хоойлуларынга дүүштүр кеземче харысалгазынга хамаарышпас болза, бо Хоойлуда көрдүнгениниң ёзугаар хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг харысалгага санаттыра бээр.

5 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг хемчег.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг хемчет харысалганың хемчээли болур болгаш ону корум-чурум үрекчизин хоойлуларны хүндүлээринге, этиканы болгаш чон аразынга бодун ап чорууруның чурумнарын сагыырынга кижизидер, а ол ышкаш чаа үүлгедиглерни катап кыла бээрин баш удур болдурбас сорулга-биле ажыглаар.

6 чүүл. Административтиг хемчеглерниң хевирлери.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш дараазында административтиг хемчеглерни ажыглаар:

1) сагындырыг;
2) торгаал;
3) хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээринге ажыглаан чүүлдерни дедир эгидип бээри-биле түр хурааары;
4) хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээринге ажыглаан чүүлдерни хавырып алыры;
5) эдип чазаар ажылдар;
6) административтиг хоругдаашкын.

III эге. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээниниң хевирлери

7 чүүл. Биче хулиганзыг чорук.

Биче хулиганзыг чорук кылганы — хөй-ниити черлеринге бак сөстер чугаалап, хамаатыларга өнчүк-чөңгээ кылып база хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш тайбың чаагай чорукту үрээн өске-даа хөделиишкиннерни кылган кижилерни бир эвес ындыг хөделиишкиннер бодунуң байдалының талазы-биле кеземче харысалгазынга хамаарышпас болза, он бештен үжен хонук чедир административтиг хоругдалга, ажыл төлевиринин 20 хуузун тыртып тургаш, бирден ийи ай чедир эдип-чазаар ажылдарга хемчег онаар азы үш муң чедир рубльге торгаар.

Биче хулиганзыг чорук дээш оон мурнунда хөй-ниитиниң азы административтиг салдар чедириишкиниң хемчеглеринге таваржып турган кижи база катап ындыг хөделиишкиннерни кылыр болза, ону ажыл төлевиринин 30 хуузун күрүне орулгазынга тыртпышаан, ийи ай дургузунда ыяап-ла күш-ажыл азы эдип-чазаар ажылдар кылдыртпышаан, 30 хонук иштинде административтиг хоругдалга хемчег онаар азы чээрби муң чедир рубльге торгаар.

8 чүүл. Хөй-ниити черлеринге арага аймаан ишкени азы хөй-ниити черлеринге эзирик көстүп келгени дээш.

Арага аймаан кудумчуларга, стадионнарга, парктарга болгаш сесерликтерге, ниитиниң транспортунуң бүгү хевирлеринге болгаш хөй-ниити черлеринге ишкени азы чоннуң төлептиг чоруун куду көрүп, хөй-ниити черлеринге эзирик келгени дээш, үштен беш муң рубльге торгаар азы күш-ажылга ыяап-ла хаара тутпушаан, 15 хонукта административтиг хоругдалга хемчег онаар.

Административтиг хемчег көргүскен соонда бир чыл дургузунда база катап ындыг хөделиишкиннерни кылган кижини үштен чеди муң чедир рубльге торгаар азы күш-ажылга ыяап-ла хаара тутпушаан, 30 хонукта административтиг хоругдалга хемчег онаар.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде көрдүнген хөделиишкиннерни чыл дургузунда ийи катап үрээш, административтиг хемчеглер алдырган кижи база катап ындыг хөделиишкинни кылыр болза, ону чеди муңдан он муң чедир рубльге торгаар азы 30 хонук чедир административтиг хоругдалга хемчег онаар.

Он алды хар чедир назылыг элээди кижилерниң хөй-ниити черлеринге арага аймаа ишкени азы эзирик келгени дээш оларның ада-иелерин азы оларны солуп турар кижилерни үштен беш муң чедир рубльге торгаар.

9 чүүл. Назы четпээннерни эзиртир арагалатканы дээш.

Назы четпээннерни эзиртир арагалаткан ада-иелерин азы өске-даа кижилерни үштен он муң рубль чедир торгаар.

10 чүүл. Ада-иелерниң болгаш оларны солуп турар кижилерниң уругларны кижизидериниң болгаш өөредириниң талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни дээш.

Назы четпээн уругларны кижизидер болгаш өөредир талазы-биле хүлээлгелерин ада-иелерниң азы оларны солуп турар кижилерниң биле турала күүсетпээни дээш ада-иелерни азы оларны солуп турар кижилерни үштен чеди муң чедир рубльге торгаар.

Он алды хар четпээн, назы четпээн уруглар биче хулиганзыг болгаш хулиган чорук кылган болза, оларның ада-иезин азы оларны солуп турар кижилерни үш муң чедир рубльге торгаар.

11 чүүл. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаарының база эрттирериниң чурумун үрээни дээш.

Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаарының база эрттирериниң талазы-биле доктааткан чурумну үрээн таварылгада, оларның организакчыларынга он беш хонук чедир административтиг хоругдал хемчээн көргүзер азы 30-ден 50 муң чедир рубльге торгаар.

Административтиг ындыг хемчегни көргүскен соонда чыл дургузунда база катап ындыг хөделиишкиннерни кылыр болза, хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрацияларның организакчыларынга үжен хонук административтиг хоругдал хемчээн көргүзер азы 50-ден 100 муң рубльге чедир торгаар.

12 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун тургузар болгаш быжыглаар талазы-биле албан-дужаалдыг кижилерниң харысалгазы.

Тус черге хөй-ниитиниң корум-чурумун тургузар болгаш быжыглаар талазы-биле хүлээлгелерин күүседиринден ойталаан азы ону ак сеткилдиг эвес күүсеткен албан-дужаалдыг кижилерни муңдан беш муң чедир рубльге торгаар азы оларның ээлеп турар албан-дужаалын күүседип шыдавайн турарының дугайында айтырыгны тургузар.

13 чүүл. Соок чепсекке хамаарышпас-даа болза, хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиишкиннер кылырынга ажыглаары чидидип каан болгаш өске-даа чүүлдерни садары-биле белеткээни болгаш хөй-ниити черлеринге ап чорааны дээш.

Соок чепсекке хамаарышпас-даа болза, хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиишкиннер кылып, кижи өттүр шанчарынга азы кезеринге ажыглаары-биле чидидип каан азы өске-даа чүүлдерни (доңгурактарны, хлеб кезер бижектерни, шиш демирлерни) садары-биле белеткээни азы хөй-ниити черлеринге ап чорааны дээш сагындырар азы ол чүүлдерни хавырып алгаш, чүстен беш чүс чедир рубльге торгаар.

14 чүүл. Хайгааралга тургускан кижилерниң административтиг хайгааралдың чурумун үрээни дээш.

Хайгааралга тургускан кижи административтиг хайгааралдың чурумун үрээнде ону үштен беш муң чедир рубльге торгаар.

15 чүүл. Күш-ажылга эдип чазаар албан черлеринде, истелге изоляторларында, түр турар изоляторларда, хүлээп алыышкын-сайгарылга черлеринде турар кижилерге арага аймаан, кижи эзиртир эм болгаш өске-даа бүдүмелдерни, а ол ышкаш киирип бээрин хоруп каан чүүлдерни хыналдадан чажырып тургаш киирип бергени азы ындыг чүүлдерни янзы-бүрү аргаларны ажыглап тургаш, киирип бээр дээш оралдашканы.

Күш-ажылга эдип чазаар албан черлеринде, истелге изоляторларында, түр турар изоляторларда, хүлээп алыышкын-сайгарылга черлеринде турар кижилерге арага аймаан, кижи эзиртир эм болгаш өске-даа бүдүмелдерни, а ол ышкаш киирип бээрин хоруп каан чүүлдерни хыналдадан чажырып тургаш, киирип бергени азы ындыг чүүлдерни янзы-бүрү аргаларны ажыглап тургаш, киирип бээрин оралдашканы дээш ук чүүлдерни хураавышаан, үш муңдан беш муң чедир рубльге торгаар.

16 чүүл. Шагдаа ажылдакчызының азы хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле хүлээлгезин күүседип турар өске-даа кижиниң хоойлу ёзугаар айтыышкынның кара өжегээр күүсетпээни дээш.

Шагдаа ажылдакчызының азы хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле хүлээлгезин күүседип турар өске-даа кижиниң хоойлу ёзугаар айтыышкынын кара өжегээр күүсетпээни дээш үш муңдан он муң чедир рубльге торгаар азы үжен хонук чедир административтиг хоругдалга тургузар.

17 чүүл. Хөй-ниитиниң черлеринге лицензия болгаш сертификат чокка водканы болгаш өске-даа арага аймаан сатканы дээш.

Хөй-ниити черлеринге водканы болгаш өске-даа арага аймаан лицензия азы сертификат чокка сатканы дээш садыглажып турар чүүлдерни хураавышаан, 30 муңдан 50 муң чедир рубльге торгаар.

Административтиг ындыг хемчегни көргүскен соонда чыл дургузунда база катап ындыг хөделиишкинни кылыр болза, садыглажып турар чүүлдерни хураавышаан, 70 муңдан 100 муң чедир рубльге торгаар.

18 чүүл. Телефон-автоматтарны үрээни дээш.

Хөй-ниити черлеринде тургускан телефон-автоматтарны кара өжегээр үрээни дээш чедирген когаралды эгиттирбишаан, беш муң рубльге торгаар.

IV эге. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни сайгарып көөр хүлээлгелиг органнар

19 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни сайгарып көөр хүлээлгелиг органнар (албан-дужаалдыг кижилер).

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни:

1) тус чер чагыргазының даргазы;

2) күш-ажылга эдип чазаар албан черлери, истелге изоляторлары, түр турар изоляторлар-биле иштики херектер органнары, оларның албан-дужаалдыг кижилери;

3) районнарның (хоорайның) улус судьялары сайгарар.

20 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни кайы черлерге сайгарып чугаалажыры.

1. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш бо Хоойлунуң 8-ки чүүлүнүң бирги кезээнде (хөй-ниити черлеринге арага ишкени база хөй-ниити черлеринге эзирик чоруп турганы), 9-ку чүүлүнде (назы четпээннерни эзиртир арагалатканы), 10-гу чүүлүнде (ада-иелерниң болгаш оларны солуп турар кижилерниң уругларын кижизидер болгаш өөредир талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни), 12-ги чүүлүнде (хөй-ниитиниң корум-чурумун тургузар болгаш быжыглаар талазы-биле албан-дужаалдыг кижилерниң харысалгазы), 13-кү чүүлүнде (чидидип каан чүүлдерни садары-биле кылганы база хөй-ниити черлеринге ап чорааны). 17-ги чүүлүнде (водка болгаш өске-даа арага аймаан лицензия болгаш сертификат чокка хөй-ниити черлеринге сатканы), 18-ки чүүлүнде (телефон-автоматтарны үрээни) көрдүнген херектерни тус чер чагыргазының даргазы сайгарып көөр.

2. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш бо Хоойлунуң 7-ги чүүлүнүң бирги кезээнде (биче хулиганзыг чорук), 8-ки чүүлүнде (арага аймаан хөй-ниити черлеринге ишкени азы хөй-ниити черлеринге эзирик чоруп турганы), 11-ги чүүлүнде (хуралдарны болгаш митингилерни организастаарының болгаш эрттирериниң чурумун үрээни), 14-кү чүүлүнде (административтиг хайгаарал чурумун үрээни), 15-ки чүүлүнде (күш-ажылга эдип чазаар албан черлеринде, истелге изоляторларында, түр турар изоляторларда, хүлээп алыышкын-сайгарылга черлеринде турар кижилерге арага аймаан болгаш киирери хоруглуг өске-даа чүүлдерни хыналдадан чажырып тургаш, киирип бергени азы киирип бээр дээш оралдашканы) көрдүнген херектерни иштики херектер органнары сайгарып көөр.

3. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш бо Хоойлунуң 7-ги чүүлүнде (биче хулиганзыг чорук), 8-ки чүүлүнүң ушку болгаш дөрткү кезектеринде (хөй-ниити черлеринге арага аймаан ишкени), 11-ги чүүлүнүң бирги болгаш ийиги кезектеринде (хуралдарны болгаш митингилерни организастаарының болгаш эрттирериниң чурумун үрээни), 16-гы чүүлүнде (шагдаа ажылдакчызының хоойлу ёзугаар негелде-айтыышкынын кара өжегээр күүсетпээни) көрдүнген херектерни районнарның (хоорайның) улус судьялары сайгарып көөр.

21 чүүл. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни сайгарып көөрүнүң хуусаалары.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни бо Хоойлуда көргенин ёзугаар оларны сайгарып көөр хүлээлгелиг органнар (албан-дужаалдыг кижилер) хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында протоколду алган хүнден эгелээш он хонук хуусаада сайгарып көөр.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн дугайында херектерни сайгарарының чорудулгазы, оларның талазы-биле шиитпир үндүрери база ук херектерге хамаарыштыр хомудал киирери баш удур көрдүнген болгаш оларны «РСФСР-ниң административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында» Кодекизиниң 258-265 чүүлдеринге дүүштүр боттандырар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,

1993 чылдың январь 12.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 2 (33). Март. 1993 чыл.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң ажылының дугайында белеткээн материалдарны бо арындан номчуур силер.

Айтырыглар, айтырыглар. Ону республиканың көдээ ишчилерң бижип турарлар. Рынокче шилчиишкинниң бо берге үелеринде кандыг-даа айтырыглар, шынап-ла, тургустунуп келири чугаажок. Ылангыя чамдык ажыл-агыйларның-даа удуртукчулары Күш-ажыл дугайында хоойлунуң негелделерин херекке албайн, чаш ажы-төлдүг-даа, хөй уругларлыг-даа иелерни, аныяк-чалыы-даа дивейн ажылдан үндүрүптер таварылгалар эвээш эвес болуп турары ол чагаалардан билдинип турар. Ынчангаш ол айтырыгларның чамдыктарынга харыыларны бээр-дир бис.

Айтырыгларга харыылар

МОНУ БИЛИП АЛЫҢАР

Бир ажыл-агыйга азы бүдүрүлгеге ажылдаары-биле кирип алган кижи оон-биле керээни чарып алыры билдингир болгай. А кажан ол кижи ажылдан үнер деп шиитпирлеп алган болза, ол дугайын администрацияга бижимел-биле чогуур хуусаада дыннадыр апаар. Ындыг хуусаа колдуунда-ла 2 ай азы чылдагаан бар болза 1 ай болур. Ол хуусаа эрткен соонда ону РФ-тиң Күш-ажыл дугайында хоойлузун ёзугаар «бодунуң күзели-биле» деп демдеглелдиг үндүрер (31 дугаар чүүл). Кажан ажылдакчы кижи бодунуң күзели-биле эвес, а администрацияның шиитпири-биле штат кызырылдазынга таварышкан болза, ол чогуур чингелделерни алыр апаар болгай. Ынчан администрацияның чуруму база бир аңгы.

База бир айтырыг. **Штат кызырылганындан үндүртүр апарган ажылдакчыларны кым тодарадырыл?** Бир эвес бүдүрүлгени азы оон кезектерин дүжүрер, азы бүдүрүлгениң чамдыызының ажылын соксадыр дээн болза, администрация азы ону харыылап турар орган үш айдан эвээш эвес үеде ону дыннадыр, профэвилел органнары-биле чугаалажылганы кылыр. Ажылдан үндүреринге чедир 2 айдан эвээш эвес хуусаада ажылдан үндүрер деп турары ажылчыннарны тодарадыр апаар. Ону хоойлу ёзугаар администрация, профком болгаш күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели (бир эвес бар болза) кылыр ужурлуг. Штат кызырылган дээш администрация ажылчынны дораан ажылдан үндүрүп болур бе? Ону дораан кылыры болдунмас. Администрация ону ажылдан үнеринин дугайын анаа 2 ай бурунгаар дыннадыр ужурлуг болгай. Ол ышкаш оон ажылга тургустунуп алырының дугайында сагыш салыр апаар. База профкомнуң ону ажылдан үндүреринге чөпшээрели херек болгай.

Ылангыя уругларлыг херээженнерни, аныяктарны ажылга тургузарының талазы-биле ажылды чорулары чугула. А чамдык удуртукчулар боттарының хосталып турары ажылчыннарын эде өөредип албайн, өскээртен ажылчыннар алыр чорук база тургулаар-дыр.

Штат кызырылдазынга таварышканнарны ажылга тургузар талазы-биле администрация хемчег албаан болза, ол ажылдакчы администрацияны судка берип болур. Бир эвес суд ону (администрацияны) ажылдан үнгеннерни ажылга тургузары-биле ажыл чоруттпаан деп санаар болза, ажылынга катап тургузуп каап болур-дур. Бир эвес администрацияның дыннатканындан бээр ийи ай эрткен болза, ажылчынны администрация ажылдан үндүрүп болур. Ону чүгле ол ажылчынның чөпшээрежилгези-биле болгаш бир эвес оон ажылы администрацияга херек эвес апарганда болдуруп болур. Ынчан профкомнуң чөпшээрели херек дээрзи билдингир болгай.

Штат кызырылганда администрация кымны ажылдан үндүрер эргези чогул?

Штат кызырылганда администрацияның күсели-биле саат тыг херээженнерни, 3 хар чедир назылыг уругларлыг иелерни, 14 хар чедир уруглуг азы 16 хар чедир назылыг инвалид уруглуг бот иелерни үндүрер эрге чок. Ол ышкаш профэвилелдиң органнарының составынга соңгудуп чораан, ол эргелери эрткенден бээр 2 чыл чедип чоруурларны ажылдан үндүрбес. Ол ышкаш кызырылда чоруп турда, анаа ажылдап артарынга барымдааларлыглар база тургулаар. Оларга бедик мергежилдиг, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар хамааржыр-дыр. Ол — кол чүүл болуп турар.

Штат кызырылдазы чоруп турда, пенсия назылыгларны азы назылап кырааны дээш пенсия ап турарларны канчаарыл?

Бир эвес олар мергежилдиг ажылдап, боттарының быжыг билиин көргүзүп турар болза, олар-биле күш-ажылчы харылзааларын администрация арттырып ап болур. Ол хүндүлүг кижилерни ажылга арттырар дээш профком хемчеглерни алыр апаар. Ынчалза-даа бир эвес пенсионерлер назы-харының улгатканы-биле ажылынга таарышпастап, бүдүрүлгениң ажылынга киржири бергедеп келген болза, оларны ажылдан үндүрүп болуру чугаажок. Ынчан профкомнуң чөпшээрелин алыр апаар. Бо-ла бүгү таварылгаларда профкомнуң чөпшээрели херек, оон чөпшээрели чокка ажылдан үндүрери болдунмас. Профком администрацияның ажылдан үндүрер дугайында дилээн хынамчалыг көөр, хөй кезии бадылаан болза, шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

Профком кежигүннериниң хөй кезии янзы-бүрү ажылдарда хаара туттунган болганда, оларның шуптузу оон хуралынга олуржуру албан эвес — оларның чартык кезии келген болза, профкомнуң хуралын эрттирип болур болгай.

Профэвилел кежигүнү эвес кижиге профкомнуң чөпшээрели херек чок. Кайы-бир ажылчынны ажылдан үндүреринге администрацияга профком удурланып болур.

Кижи аарып турда, администрация ону ажылдан үндүрүп болур бе? Ийе, чамдык таварылгаларда ол болдунуп болур. Бир эвес кижи үр эвес үеде ажыл кылып шыдавас апарган болза, ону ажылдан үндүрүп болбас. Түр азы сезоннар аайы-биле ажылдап турарларга болгаш өкпе аарыындан аарып турарларга (12 ай четпээнде) ол хамаарышпас. Бир эвес үстүнде адаанывыс кижилерден аңгы ажылчын кижи ажылга 4 ай улаштыр келбээн болза, ону ажылдан үндүрүп болур (33 чүүлдүң 5 п.). Ону чүгле ол кижиниң аарыг үезинде хостаар, а кажан ол сегээш, ажылынга ээп келир болза, ону ол чылдагаан-биле ажылдан үндүрери болдунмас.

Прогул деп чүл? Ажыл хүнүнүң дургузунда ажылга чылдагаан чок келбээни-дир. Ол ышкаш чылдагаан чокка ажыл хүнүнде 3 шактан ажыг үеде ажылга келбээни база прогул болур-дур.

Оюмаа СЕГБЕ.

АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

БИР ДЕМНИГ

Бистиң республикавыс, бүгү чуртта ышкаш, экономикада, социал хөгжүлдеде тургустунуп келген нарын болгаш берге байдалдарның үезинде чурттап турар. Ооң-биле чергелештир районнуң совхозтарында болгаш бүдүрүлге черлеринде ажыл-агыйның экономиктиг саарҗылга аргаларынче шилчилгелери эгелээн.

Районнуң көдээ ажыл-агый черлеринде профорганизацияларның кол сорулгазы — ажылчы чоннуң эрге-ажыын камгалаары. Рынок экономиказының саарҗылга аргаларынче шилчилге үезинде ажыл чок артар улустуң саны көвүдээр-даа болза, чер-черлерде профэвилел организациялары ону болдурбас дээш, баш удур хемчеглерни ап, совхозтарның болгаш үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары-биле дугуржуп, ажыл-агыйга таарыштыр тургузуп, немелде ажылдаар черлерни тодарадып, ажыдып берип турар.

Чамдык совхозтар янзы-бүрү улуг-биче бүдүрүлгелер кылдыр эде тургустунуп аңгыланган. Ооң бир чижээ — «Барлык» совхоз бо хүннерде тускай ажыл-агыйжы бүдүрүлгелер бооп чарылган. Кажан совхоз чарлып турар үеде ажылчы чонну, ажыл-агыйның тускай эртемниглерин ажылга таарыштыр тургузар айтырыг кончуг чидиг, нарын тургустунган. Ынчалза-даа совхозтуң дирекциязы, суурнуң чагырыкчызы болгаш профэвилел комитеди боттуг хемчеглер алганының түңнелинде ону шиитпирлээн. Бо талазы-биле ажылдар мооң мурнунда янзы-бүрү коллективтер бооп чоруттунул келзе-даа, чогуур негелдеге чедир тургустунмайн турган дээрзин манаа чугаалаары артык эвес.

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынында профэвилел организациялары ажылчыннарның күш-ажылының, амыдырал байдалының, дыштанылгазының, культуразының болгаш социал хөгжүлдезиниң өске-даа айтырыгларының талазы-биле байдалын экижидер дээш ажыл-агый удуртукчулары, чөвүлелдер даргалары-биле чогуур хемчеглерни ап чорудуп турар.

Сөөлгү чылдарда бистиң районнуң мал ажылының хөгжүлдези кескүзү-биле кудулаан. Чылдан чылче 100 баш төрүүр малдан алыр мал төлү эвээжеп, малдың өлүп-хораары, ону оорлап-самчыгдаары көвүдеп турар. Районда ниитизи-биле малдың баш саны 1992 чылдың февраль 1-ниң-биле 1993 чылдың ол үези-биле деңнээрге, 14.156 башка кудулаан, оон иштинде төрүүр өшкү, хой 4625 башка кудулаан. Малчыннарның, мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының амыдырал байдалын экижидери-биле тускай хемчеглерни ажылдап, доктаалды хүлээп алза-даа, ажы-биле чугаалаарга, доктаалда айыттынган дыка хөй хемчеглер кошкак күүсеттинип турары чажыт эвес. Ынчалза-даа хойжуларның социал байдалын экижидери-биле чамдык ажылдар кылдынган.

Бо хүннерде малчыннарның, саанчыларның, ол ышкаш көдээниң ажыл-ишчилериниң шалың төлевири эп кудуку деңнелде турары чажыт эвес. Малчыннар, саанчылар-биле чугаалажырга, ол талазы-биле оларның айтырыглары хөй. Ынчангаш малчыннарның, саанчыларның, өске-даа көдээде ажыл-ишчилерниң амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп, оларның ажыл төлевирин улгаттырар хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазын хоруур талазы-биле доктаал-хоойлуну кым-даа үндүрбээн, үндүрбес-даа ужурлуг. Профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазын хандырарының дугайында документ бар. 1991 чылдың октябрь 16-да РФ-тиң Президентизиниң рынок экономиказынче шилчилгениң үезинде профэвилелдерниң эргелерин хандырар дугайында чарлык анаа хамааржыр. Ынчалза-даа көдээ ажыл-агыйның профорганнарынга хамаарышкан чамдык бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары профэвилел организацияларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында айтырыгны күш-ажылчы коллективтиң тускай эртемниглери-биле дугуржуп турганы таварылгалар бар. Ооң кол чылдагааны болза удуртукчуларның, специалистерниң хөй шалыңны ап турарында. Бөдүүн ажылчыннар олардан 10-15 катап эвээш шалыңны ап турар болгай. Бо таварылгада профэвилелди дүжүргеш, ажылчыннарны болгаш ортумак звенонуң тускай эртемниглерин хоойлу-дүрүм сагывайн, хыналда чок чагырып, башкарар эргени алырын ажыл берикчилери бодап турар.

Районнуң көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан профэвилелдери көдээде ажылдап турар профэвилел кежигүннериниң амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар, ажылчыннарның ээлчеглиг шөлээзин шалыңын, ажылчын чоннуң культурлуг амыдыралынче, оларның кадыкшылын быжыглап алырынче кол кичээңгейни угландырып турар. Болдунар-ла аргаларны ажыглап тургаш, ажылчыннарның эрге-ажыын хоойлу ёзугаар камгалаарын боттандырып, администрация, ассоциация, улуг-биче бүдүрүлгелер коллективтериниң удуртукчулары-биле профэвилелдер аразында коллективтиг керээни ёзулуг шын, бүгү ажылчыннарның, специалистерниң киржилгези-биле чарып алыр болгаш бо чугула юридиктиг документиге даянып ужурлуг. Ажылчы чоннуң күш-ажылын чөп организастап, олар аас-кежиктиг, тодуг-догаа чурттап, чылыг орап-бажыңныг орар кылдыр ажылды чорудары — хүнүң чугула негелдези болуп турар.

Фии НАМНАН.

Барыын-Хемчик районда көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы.

ЧҮГЛЕ ЭКИ АЖЫЛДААР

Капиталистиг-даа, социалистиг-даа, кандыг-даа күрүнелер турда, профэвилелдер албан турар апаар. Профэвилелдер — күш-ажылдың, кижилерниң эрге-ажыын камгалаар кара чаңгыс организация бооп артып турар. Ынчалзажок чамдык бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары, бухгалтерлери профэвилел организацияларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында айтырыгны күш-ажылчы коллективтерниң мурнунга тургуза бээрге, олар чөпшээрежип турар чүүлдер бар. Чижээлээрге, «Заказчик» кооператив, агроүлетпүрнүң медээ-саналга төвү, сүт заводунуң, зсоветснабтың ажылчыннары удуртукчуларның көдүрген айтырыынга удурланып, профэвилелдерин арттырып алганнар. Моон алгаш көөрге, ажылчы чон профэвилел организациязының ажыл-чорудулгазын соксадыры дээрге-ле ажылчы чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле хоойлу ёзугаар эргелерлиг кара чаңгыс организацияны дүжүргеш, ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны хыналда чок чагырып башкарар эргени алырын күзеп турар удуртукчуларны билип турары илдең. Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамы 1992 чылдың март 25-те 2 дугаарлыг тайылбыр үндүрген, ында профэвилелдиң дадывырын бухгалтерия таварыштыр тырттырар-тырттырбазы профэвилел кежигүннериниң эргези деп бижип каан турда, чамдык организацияларның бухгалтерлери ужурун билбейн, дадывырны бухгалтерия таварыштыр тырттырарын ойталап турар чүүлдер бар. Бо тайылбырны албан-биле көдээ ажыл-агыйның адырларынче хөйү-биле чорутканы шуут элдептиг.

Көдээ ажыл-агый яамызында каттышкан профкомда «Байлак» лагери, Дус-Хөлде көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының дыштаныр баазазы болгаш хоорайның 32 эге организацияларының профэвилел комитеттери хаара туттунган. 1992 чылда «Байлак» лагеринге республиканың булуңнарындан Көдээниң 826 бичии оолдары, кыстары дыштанган. Лагерьниң даргазы Мария Саражакованың удуртулгазы-биле олар омак-хөглүг, тодуг-догаа дыштанганын демдеглевес арга чок.

Көдээ ажыл-агыйның Дус-Хөлде дыштанылга баазазыга эрткен чайын 187 кижи дыштанган. 1991 чылда алды сезон иштинде 560 кижи чедир дыштанып турган. Моон алгаш көөрге, эрткен чайын көдээниң ажыл-ишчилери кончуг эвээш дыштанган. Чылдагааны чаңгыс — путёвка өртээниң өскенинде. 1991 чылда путёвка өртээ 35 рубль турган. 1992 чылда путёевка өртээн чиигедир дээн айтырыгны көдүрүп турзувусса-даа, кайы-даа таладан дузаламчы албаан түңнелинде путёвканың өртээн 2000 акшага долузу-биле көдээниң ишчилеринге садар апарган. Бир эвес дузаламчы алган болзувусса, көдээ ажыл-агыйның ишчилери путёвканың он хуузун төлээш (200 акшаны) дыштаныр турган.

1993 чылда азы Дагаа чылында хамык аъш-чемниң болгаш кывар-чаар чүүлдүң өртээниң өскенинден «Байлак» лагери болгаш Дус-Хөлде көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының дыштаныр баазазын тургузары кончуг берге байдалда. Ынчалза-даа чайгы сезонда лагерьни болгаш баазаны ажылдадырын кызыдар апаар. Көдээде ажылдап турар малчыннарның, чылгычыларның, саанчыларның, инек кадарчыларының, ивижилерниң ап турар акша-шалыңы кончуг эвээш болуп турар, ооң чылдагааны-биле курорттарже болгаш дыштанылга черлеринче путёвка садып алыр хамаанчок, боттарының амыдыралынга безин чедишпейн турар.

Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел рескому көдээде ажылдап турар чоннуң акша-шалыңын көдүрер талазы-биле айтырыгны эрткен чылын эреңгей чорудуп келген, ам ол айтырыгны кончуг чидиг-биле тургузар үе келбээн бе?

Көдээде ажылдап турар ажылчыннарга шалыңның адаккы хемчээли 2250 рубль эвес, а 3300 рубль бооп, амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинден өрү төлээрин профэвилелдер негеп турарын көдээ ажыл-агыйның каттышкан профкому деткивишаан, ол ажылды чорудар апаар.

Ынчалза-даа колхозтарда, совхозтарда, кооперативтерде ажылдап турар удуртукчуларның болгаш ажылчыннарның канчаар ажылдаарындан бүгү чүве кончуг хамааржыр апаар-дыр. Бир эвес көдээ ажыл-агыйның продуктуларын хөйү-биле бүдүрүп, чогуур өртекке садып турар болза, эки төлевир моон үнүп келбес бе?

Иргит ХОВАЛЫГ.

Көдээ ажыл-агый министерствозунда каттышкан профкомнуң даргазы.

КИЖИ КИЖИ-ЛЕ БОЛГАЙ

АҮК-тың профорганизацияларының ресчөвүлелинде ажылчы чоннуң хоойлу ёзугаар күш-ажылчы эргелерин камгалаар айтырыгларны ооң күш-ажыл камгалаар килдизи — көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының күш-ажыл камгалаар талазы-биле техниктиг инспекциязы боттандырып турар. Ресчөвүлелдиң техинспекциязы ооң хайгааралында кирип турар.

Көдээ ажыл-агый министерствозунуң, эргелелдерниң, каттыжыышкыннарының күш-ажылдың айыыл чок чоруун камгалаар килдистериниң ажылдакчылары-биле кады ажыл-агыйларны кезип, бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарын доктаамал хынап келген. Кызыл, Таңды, Улуг-Хем районнарының көдээ ажыл-агыйының кол специалистериниң ажылдың айыыл чок чоруунуң талазы-биле билиин хынап, оларның өөредилгезин организастаан. Оң ажыг озал-ондак, өлүм-чидим болган таварылгаларның истелгезин чорудуп, ол таварылгаларның чылдагаанын, бүдүрүлге-биле харылзаазын тодарадып, чогуур хемчеглерни ап турар. Амгы үеде аргыжылга, материалдыг хандырылга бергедеп турза-даа, хире-шаа-биле районнарже, ажыл-агыйларже үнүп, көдээниң профкомнарынга, ажыл-агый органнарынга күш-ажыл камгалалының айтырыгларынга, оларны шиитпирлээринге практиктиг дузаны чедирип келген. Ындыг турбуже, көдээ ажыл-агый черлеринде күш-ажыл камгалалының айтырыглары тептаашкын үези-биле деңнээр чүве болза, шуут лагдынган деп болур. Маңаа шынзыдылга кылдыр чамдык байдалдарны көрээлинер.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының 1992 чылдың июнь 5-те үндүрген № 96 доктаалында районнар эргелелдериниң даргаларынга, ажыл-агыйлар удуртукчуларынга күш-ажыл камгалалының айтырыгларын дорт хүлээндирип, боттарының ажыл-агыйының иштинге ол-ла айтырыглар талазы-биле специалист бүрүзүнүң хүлээлгезин дужаал ёзугаар айтып, быжыглаарын тодаргайлап каан турда-ла, ону чамдык удуртукчулар күүсетпейн турар. Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем, Сүт-Хөл, өске-даа районнарның ажыл-агыйларын анаа хамаарыштырып болур. База ол ышкаш РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының 1990 чылда № 2-34, 1992 чылда № 1-37 күш-ажыл камгалалының албаның быжыглаар талазы-биле чагаа-сүмелери турбуже-ле, совхозтар, эргелел черлери ажылдың айыыл чок чоруун харыылаар ужурлуг хостаткан специалистерни кызырып каапкан. Ам бо хүннерде ындыг 25 хире штаттыг ажылдакчылар арткан. Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин районнарын манаа хамаарыштырып болур.

Озал-ондакты болдурбазын, ажылдың айыыл чок чоруунуң негелделерин чогуур байдалга тургузар талазы-биле баш удур хемчег ап чорудар ажылдар чорбайн турар. Ооң уржуундан республиканың көдээ ажыл-агый адырында чылдың-на 350—450 ажылдакчылар ажыл-агыйжы хүлээлгезин күүседип тургаш, кемдээшкиннерни ап келген, ооң иштинде, 8-10 таварылгаларда ажыл үезинде озал-ондактан өлген кижилер бар. Өлүмнүг таварылгаларның 90 хуузу транспортту шын эвес эдилеп, ону эзирик башкарып турганындан болган.

Кызыл районда «Х Улуг хурал», «Кара-Хаак» совхозтар, Таңдыда «Шаңган» акционерлиг ниитилел, «Межегей» коллективтиг ажыл-агыйында, Улуг-Хемниң «Ак-Тал», «Күш-ажылдың хостуу», Каа-Хемниң «Кызыл тук», «Ленинчи орук» совхозтарында, Сүт-Хөл, Тес-Хем районнарының ажыл-агыйларында болгаш өске-даа машина-трактор мастерскаяларында, гараждарда, сүт-бараан фермаларында, тараа шаңнарында эдилеп турар техниктиг херекселдер ажылдың айыыл чок чоруунуң негелделеринге дүүшпес байдалда турар. Чижээлээрге, цехтерде чырык чок, караңгы, чүък көдүрер механизмнер хыналда эртпээн, чогуур камгалал херекселдери ажылдавас, одалга системазының сүг деңнелин, температуразын, базыышкының айтыр херекселдер ажылдавас, азы шуут чок. Ажылдап турар кижилерге санитарлыг байдал ол черлерде шуут тургустунмаан. Электри тогундан камгалал, тускай хеп-биле хандырылга айтырыглары багай шиитпирлеттинип турар.

Күш-ажыл камгалалының айтырыгларын шын чөпшээреп, тургусчуп бээри дээрге, ук организацияларда профэвилел комитеттериниң бирги чергениң сорулгазы бооп амгы-даа үеде артпышаан. Ынчангаш профэвилел комитеттери ажылдаар черге эки байдалды тургусчуп, ажылчын кижиниң ажыл кылыр хөөнүн экижидип турар болза, бистиң профэвилелдиң ат-алдарын камгалап, быжыглап алырывыстың бирги чадазы ол.

Профэвилел комитеттери чон-биле сүмележип тургаш, коллективтиг керээни, күш-ажыл камгалалының талазы-биле тускай дугуржулганы чылдың-на ажылдап кылып, хүлээп ап турар болгай. Оон күүселдезин чедип ап турар болза, ажылчын кижиниң күш-ажыл талазы-биле кол эргезин профэвилел комитединиң камгалап турарының бир херечизи болур.

Сөөлгү үеде чамдык ажыл-агыйларда ындыг дугуржулгалар шуут тургустунмайн турары хомуданчыг. Ол чокта кандыг хемчеглерни алырып, аңза кайы хире материал, акша-төгерик үндүргеш, кылырын удуртукчудан канчап негээр деп?

Ажыл-агый удуртукчуларынга, профэвилел комитеттеринге амгы үеде күштүг болуп турар күш-ажыл камгалалының хоойлу-дүрүмнерин үлдезин болдургаш, чогуур дугуржулга, керээлерни кады ажылдап кылгаш, бот-боттарын билчип, бир демниг ажылдаарынга, ажылчын, ажылдакчы кижилерге ажылга айыыл чок, таарымчалыг, ниити кадыкшылдыг байдалды коллективке, ажылдаар черлерге тургузарын чедип алырынга идегээр апаар бис.

Чечен-оол МОНГУШ.

АҮК-тың профорганизацияларының ресчөвүлелиниң күш-ажыл камгалалының талазы-биле техниктиг инспектору.

САЙГАРЫП БОДААРЫМГА

Чаа экономиктиг реформалар, рынокче шилчиишкин эгелээринге чедир чоннуң эрге-ажыын, амыдырал-чуртталгазын, кадыкшылын экижидер талазы-биле дыка хөй ажылдарны тускай организациялар, министерстволар чорудуп турган, ону партия, совет органнар хүн бүрүде сагыш човап, хайгаарап көрүп турду. Суурларга безин чоңга ачы-дуза чедирер, идик-хептин даарап, септеп, арыглап-аштаары-биле, телевизор, соодукчулар септээри-биле, чурук тырттыргаш эккеп бээр чагыглар хүлээп алыр черлер хөй турду.

Парткомнар, профкомнар, улусчу контроль, эш хуунуң судтары, херээженнер чөвүлелдери, аныяктар эвилелдери дээш, өске-даа хөй-ниити организациялары ажыл-херектерни сайгарып, сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле хөй ажылдар кылдынып турду. Ажыл-херекти уштап-баштап турар дарга-бошкаларны хынап, хоойлу-дүрүмнү үрээнде, дааскан ажылын багай кылганда хемчет онаап турду. Ам канчап барганыл?

Хөй чылдарда эртем-дуржулгага дүүштүр кылып каан хөй-ниити күрүне тургузуу, ажыл-агый удуртулгазы «бурганнап», буурап дүшкен. Ам «демократияны хөгжүдер, экономиктиг реформаны ханыладыр, рынокту дүргедедир» деп сөстер дарга-бошкаларның аксыдылындан, радио-телевидениеден дүне-хүндүс-даа чаңгыланып-ла турар апарган. Ам демократияның канчаар хөгжүп алгып турарының дугайын амыдыралывыстан көрүп тур бис.

Үстүнден чагырып-дужаар чорук соксааны-биле бүрүн чөпшээрежир мен. Ынчалза-даа бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчуларынга соңгуттуруп алган чамдык даргалар демократияның, ботбашкарылганың ужур-утказын, улустуң бүзүрелин соора ажыглап, кызыгаар чок эргези-биле хоойлу-дүрүмге чагыртпастай бергеннер. Ындыг дээргилер «Хамык чүвениң бажын мен билир мен» дээр хөөн-биле каржы аажы-чаңын көргүзүп, кымга каш акша-шалыңны бээрин, кымны ажылдан үндүрерин, коллективтиң ажылдап алган хөреңгизин чарыгдаарын чүгле боду шиитпирлеп турар.

Олар чоннуң эрге-ажыын камгалаар хөй-ниити организацияларын шуптузун узуткап каапкаш, ам профкомнарже халдап эгелээннер. Чүге дээрге мындыг удуртукчуларга дорамчылаткан, базындырган кижилер профкомдан барып дуза дилеп турарлар, улуска дузалаар, камгалаар, болчур, шын-меңени илередип тодарадыр организация чаңгыс ол артып калган. Профком даргаларының хөй кезии дакпырлап, тускай шалың чок ажылдап турарлар, ынчангаш ол удуртукчуларның берген ажылын кылып, оон дорт хамаарылгалыг болуп турарлар.

Чамдык удуртукчуларның буруузун илереткен профком даргалары ажылындан кыстырып, үндүртүп-даа турар. Демократияның хөгжүп, алгып турары бо ышкажыл.

Хөй-ниити организацияларын узуткаары Россия Президентизиниң партия организацияларының ажылын соксадыр дугайында Чарлыы үнген соонда эгелээн чүве. Ол чарлыкта профэвилелдерниң ажылын соксадыр дивээн-не болгай. Дээрги удуртукчулар бо чарлыкты база өскээр билгени олдур ийин. Харын-даа рынокче шилчип турар үеде профэвилелдерниң эргезин калбартыр, камгалаар дугайында Россия Президентизиниң 1991 чылдың октябрь 16-да үнген Чарлыы бар ийик чоп. Профэвилелдер дугайында тускай хоойлу база бар. Ынчангаш дээрги удуртукчуларның профэвилел организацияларын узуткаар дээн бодалдары Чазакка, чоңга удур айыылдыг үзел-бодал-дыр деп билир мен.

Хөй-хөй партиялар-биле демнежип алгаш, хөй-ниити организацияларын катап тургузуп, чаа хоойлулар, президентилерниң чарлыктары-биле чепсегленгеш, профкомнар чоннуң эрге-ажыы дээш шыңгыы демиселди дидими-биле эгелезе эки деп бодалым бар.

Рынок экономиказының ханылап турарының салдары-биле чамдык күш-шыдалы чок бүдүрүлгелер хоозурап, тарап турлар. Чоннуң хөй кезии чиигги-биле акша-хөреңги ажылдап алыр черлер дилеп, колдуунда-ла садыг-саарылга кылып чоруп берген. Садыг, хандырылга баазаларында бараан-сараан, аъш-чем, машина-техника, эт-херексел эвээш эвес. Ынчалза-даа бо бүгү чүве күрүне садыгларынга, бүдүрүлгелеринге четпейн турар чүве-дир. Садыг баазалары, хандырылга черлери күрүне шутуму-биле келген барааны, эт-херекселди, аъш-чемни, хөй акша-хөреңгилиг кооперативтерге, хууда магазиннерге, бүдүрүлгелерге улуг өртекке садарга, оларга ажыктыг деп чүвени билирлер. Ынчангаш күрүне садыгларында бараан эвээш, күрүне бүдүрүлгелеринде продукция эвээжээн чылдагааны мында деп бодаар мен.

Чоң улуг өртек-биле коммерсантылардан, кооперативтерден аъш-чем, идик-хеп, эт-херексел садып алыр ужурга таваржып турар. Садыг баазалары, хандырылга черлери боттускайлап ажылдап, кымга-даа чагыртпас болган-дыр. Бо бүгүнү чурумчудар талазы-биле күрүне деңнелинге чедир тускай хыналда черлери тургусса чүл, улусчу азы ажылчын контроль дээн ышкаш аан.

Эът, сүт, тараа-быдааны көвүдедир талазы-биле бодалым база бар. Черни тараачыннарга, араттарга дүрген кезээ-мөңгеде ажыглаары-биле үлеп бээр херек, садар дивейн. Уругдарынга дамчыдып берип чорзуннар. Тарааны тарып, мал-маганы өстүргеш, күрүнеге дужаазыннар, тускай керээ ёзугаар. Тыва чоннуң ажы-төлү шагдан бээр төрел-дөргүлү-биле демнежип, ажыл-үүле бүдүрер чаңчылы ынчан дирлип келир. Улус хууда ажылының үре-түннелин билип, харыысалгазы улгады бээр.

Аныяк-өскен хөй-биле ажылга хаара туттунар, өөренир, мергежиир, ажыл чок чорук эвээжээр. Чоң төрээн чериниң ёзулуг ээзи болуп, ону камгалаар, сайзырадыр, амыдыралы экижиир.

Чечек-оол ДОСПАН.

АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының ресчөвүлелиниң президиум кежигүнү.

ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Районнуң чонунуң дүрүм ёзугаар эргелерин, социал камгалалын боттандырар, оларның ажылдаарынга, амыдырап-чурттаарынга болдунар-ла таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле ажылдарны кылыр дээш ажылдап турар бис. Ол профэвилел ажылдакчыларының кол хүлээлгези болгай. Чамдык кижилерниң чугаазы ышкаш, ындыг-ла белен чүве кайда турар боор. Мооң мурнунда чылдарда кандыг-даа айтырыгны парткомга азы партбюрога тургузар боор чүве. Ам камгалал дилээннер чүгле профкомнарга келир апарганы чугаажок. Оларның янзы-бүрү айтырыгларынга киржип, оларның социал камгалалын, хоойлу ёзугаар эргелерин камгалаар дээш кандыг-даа ажылдарны кылып турар бис. Күш-ажылдың кижилериниң кара чаңгыс даянгыыжы ам профэвилелдер апарганы олдур, ону билбес кижи ам чок деп дидими-биле чугаалап болур.

АҮК ажылдакчыларының бистиң районда профэвилел организациязында 18 эге организация кирип турар, а оларда кежигүннерниң саны — 3276. Эрткен чылын ийи хлеб заводун каттыштырганының түңнелинде бир профкому ында тургускан. Профэвилел кежигүннери-биле чогуур ажылдарны чорудуп болур. Мооң мурнунда ийи профком турда, профэвилел кежигүннеринден үнер талазы-биле айтырыглар база тургустунуп турган болдур ийин. Олар-биле чугааны кылып, ажылдарны чоруткан бис.

Чоннуң чайгы дыштанылгазынче, оларның кадыын быжыглаарынче кол кичээңгейни угландырып турар бис. Эрткен чылын бистиң райкомга 46 путёвка келген. Дыштаныры-биле хөй кезиинде-ле малчыннарны болгаш механизаторларны чоруткан. «Байлак» уруглар лагеринге бистиң райондан 150 хире уруглар дыштанган.

Профэвилелдерниң-даа, коллективтерниң-даа күш-ажыл кижизиниң эргелерин камгалаарының бир кол юридиктиг документизи — коллективтиг керээлер болгай. Бо чылдың коллективтиг керээлери районнуң колдуунда-ла бүгү ажыл-агыйларында чардынган болуп турар. Амгы үеде чүгле «Шаңган» акционерлиг ниитилел-биле керээ чардынмаан. Ол коллективтиг керээлерни ылангыя Тока аттыг совхозта (профком даргазы А. Ш. Торлук), «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында (профком даргазы Ч. Д. Очур) эки шынарлыг, шын кылдыр чарганын манаа демдеглээри чугула.

Рынокче шилчилгениң бо берге үезинде уругларга, хөй уругларлыг өг-бүлелерге социал пособиелер талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чорудуп турар бис.

Валентина ПОРОЖНЕВСКАЯ.

АҮК ажылдакчыларының Таңдыда профэвилел райкомунуң даргазы.

Арынны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн.

БАЙЫРЛАЛДАР: бодалдар, сүмелер

ЧАРАШ КЫС – ЧАЙЗАТ

«Даңгына-93» мөөрей эртти. Мен көрүкчү кижи болганымда, боттуң болгаш өскелерниң-даа бодалын, үнелелин бижип көрейн. «Даңгына-93»-ке көрүкчүлер ийиги, үшкү-даа турларынга зал шыгырт долу, мөөрейже кирериниң билет өртээ «аарышкылыг»-даа бол, ол кымны-даа тудуп шыдаваан. Шынап-ла, Тываның чараш кыстарын көрүксээннер чүгле хоорайның бодунуң эвес, республиканың кожууннарындан, харын-даа даштыкы чурттар Швеция, Англиядан безин чорук аайы-биле келгилээн.

Мөөрейниң канчаар эрткенин көрүкчүлер тус-тузунда аңгы-аңгы хүлээп алган. Маңаа хараадалдар, хомудалдар, өөрүшкүлер-даа турган. Мен дыка хөй көрүкчүлерниң бодалын, үнелелин тус-тузунда дыңнадым. «Кайы кыс эң-не онза, чаражыл? «Даңгына» кым болур деп бодаар силер?» — дээн мээң айтырыымга көрүкчүлерниң дыка хөйүнүң харыызы № 5-ти адаар болдулар. А мээң бодалым, үнелелим база-ла ол номерлиг кыста болган.

Ол кымыл? Ол дээрге Чөөн-Хемчик кожуундан келген аныяк башкы Чайзат Куулар-дыр. Ол ёзулуг тыва кыска кончуг дөмей, курлак ашкан узун кара чажы, төөгүден бээр тыва кыстың пөрүк, ыдыычал, бөдүүн бүдүжү ында сиңген, оон топтуг-томаанныг, кижизиг чаңы база авазының төрүп кааны чойган ышкаш хөнүү сыны, чодураа дег карактары, шынап-ла, бир чечен тоолда даңгына дег, чараш-ла кыс чорду. Ол көрүкчүлерниң эки үнелелин ап, магадаашкынын болдуруп турган. Ынчалза-даа чараш кыс Чайзат «даңгына» боор хамаанчок, 8 шилиттинген кыстарның аразынче безин кирбейн барганы көрүкчүлерниң хараадалын, хомудалын болдурган. «Чайзат канчап барганы ол?» дээн үннер оон-моон дыңналып тургулаан. Чайзат Кууларның бодунга база ужуражып чугаалаштым. Бодумнуң бодааным дег, оон муңгак сеткилин-даа көрбедим. Чок! Ол чаражынга-даа меңээргенмеди, аддар-атка четпедим дээш хомудавады, оон чоргаар, кижизиг чаңын көргеш магададым. Ол уянчыг, чараш карактары-биле менче буруузунган дег, хүлүмзүрүп каарга, ол тыва чараш кыска дыка-ла чоргаарландым. Кажан көрүкчүлерниң үнелелин көөр конкурска Чайзат Кууларны алаптарга, зал элээн-не үе иштинде диңмиреп, сыгырып, алгыржып келген. Ол ийи катап үнер ужурга таварышкан. Чайзаттың саны, чүге-ле чүве ийик, эвээш, а шаңналдыг черлерже үне берген кыстарның хөй болганы дыка элдептиг. Мага-бодун көргүзер мөөрейге база-ла Чайзат өөрлеринден онзаланып көстүп турган. Долаана Оюн тыва кыстарга дөмейлешпес, хөрээ, экти улуг, оон ол хевири дыка көскү болган болгаш узун сыны өскелерден ылгалып турган. Оон ыңай ол бодунуң тыва дылын хүндүлевес, орус дылга харыылаза-даа, ооң харыызында шын эвес чүүлдер хөй. Черле ынчаш чүгле Долаана-даа эвес, өске-даа кыстарның Тыва дугайында билии кошкак, чавыс-тыр. Шын, тода харыы берилтер кижи чок. Борта номчукчулар мени шаңналдыг черлерже үне бергениң базар дээн-дир деп бодавазын, ындыг бодалдар менде чогуң ажыы-биле чугаалап каайн. Көстүп-ле турган чүвени мен тергиин, онза, эки-дир деп үнелеп шыдавас мен. Ону чаңгыс мен эвес, хөй кижи көрген, оларның үнелели база ындыг. Ийиги тур соонда-ла чоннуң аразынга Долаана Оюннуң «даңгына» болу бээриниң дугайында чугаа тарап турган. Ат-алдар чедип аар дээнивисте балдырлыг, дазылдыг кижилер мурнунче үне бээри бисте чаңчылчаан. Чеже-даа ындыг болза ындыг алдарлыгларның алдары кыска ийин. Кажан чон сени үнелеп, хүндүлеп турар болза, ол ёзулуг чаагай алдар-дыр. Ындыгларны көөрге чоргаар-даа ийин. Маңаа жюриниң четпес ажылын айытса черле артык эвес.

Сөөлүнде база катап мону сөглекседим. Тываның «даңгыназынга» төлептиг боор болур турган узун чаштыг, пөрүк чаңныг, чараш кыс Чайзат Куулар — ёзулуг тыва кыс олдур дээр мен.

Раиса ОНДАР.
Көрүкчү.

ШЫДАЖЫР АРГАМ ЧОГУЛ

Сеткилден чагаа

Ынак солунум «Шын»! Үжүк-бижик өөренип алгаш-ла, сени номчуп эгелээн мен. Төрээн Тывамның амыдыралын дөгерезин чырыдып, дөзеп-салгаарым ишчилери-биле мени сен таныштырган сен. Ажылчы баштайгы чедиишкиннеримни база-ла оюп эртпейн, арат чонумга алгап-мактай аарак сен чедирдиң.

Аңаа хей-аъът киргеш, аныякчалыы чылдарымдан-на адыштарым хавааарындан чалданмаан мен. Амыдырал-чуртталгамның аас-кежиктиг, эң чырыткылыг хүнүнде «Тыва Республиканың алдарлыг механизатору» деп бедик атты чазак-күрүнемниң тывысканын чалбак чонумга чарлап дыңнадып, өөрүшкүмнү думчук чарып үлешкен сен. Бичии ынай Тывавыстың кыс хиндиктиглеринден ындыг хүндүткелге четкеннерни чаңгыс холдуң салааларын базып санап болур деп бодаар мен. Ындыгларга бөдүүн көдээ ишчи мени база төлептиг катчып болур деп бадыткаан сен.

Ындын бодап келгеш, солунумга ышкам хөрээмни ажыдып бээр деп шийтпирледим. Бөгүн сээң-биле өөрүшкү-маңнайымны эвес, кударал-сарыннаалымны үлежирин чөпшээреп көр. Чүгле бо чагаамны шүүтсүнмейн, сөс сүрүп, олчаан хевээр парлаарыңарны байгы сеткилимден баш удур бүзүреп дилеп олур мен. Чевен-даа болза сезиг билбес сөстеримни редакцияның бок саазыннарының аразынче октавайн-на көр.

Бодум бот не кижи мен. Амыдыралымның аагы, салым-хуумнуң чаяалгазы-даа болур-ла ыйнаан. Делегейде дески чүве турбас дижир бис. Ажылыштен дашкаар арай-ла чалгааранчыг чуртталгамны чаңгыс борбак дун божааным кызым каастап чораан чүве. Төлүн иези черле мактаар дижир. Ында шынның кезик-чамдыы бар болбайн аан. Ынчалза-даа мээң уруум ховар салым-чаяанныг кылдыр төрүттүнгенин бүгү чаңгыс чер-чурттугларым билир. Танцысамга чүгле совхоз эвес, кожуун чонун кайгатты. Даараныр, аргыыры таанда кедергей. Техника аймаан дескизи-биле башкарар, телевизорун безин боду часкаш, эптеп алыр кыс. Изим бассын дээш, ооң ук сонуургалын деткип-даа келдим. Школазының эң дээре өөреникчилериниң бирээзи боорга, башкылары менден арай өскээр — уран чүүл училищезинге кирип алырын сүмелеп турда-ла, ынатпааным улуг частырыым-даа болуп чадавас. Эмин эрттир бодумга дөмей болзун деп күзеп, мунуп турарым тракторумга кады ажылдадып-даа турдум.

Боду топтуг-томаанныг, эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, хөй-ниитиниң амыдыралындан чыдып калбайн чорду. Ооң аайы-биле боду ышкаш төлеп, бүдүштүг оол-биле таныжып, чаптанчыг чаш уруглуг-даа болду. Ол хирезинде-ле боду меңээ чассыыры хевээр артканын сактып келгеш, сөөгүм чештине бээр чазар-дыр. Чаш төлүнүң бодунуң иезин сактырын, чоктаарын кандыг сөстер-биле дамчыдар мен?! Үргүлчү айтырып, чугааланыр, аъш-чем-даа ишкеш-чигеш, сартыын арттырып олурар-дыр. «Алёна субботада келгеш чиир» — дээр. (Уруумнуң ады ол). Күжүр-ле чаш күдээмниң ажыг-шүжүгте алзыпканын көргеш, сакпаам алды сарыг-шокар апарган боор! Үжелээн мындыг байдалдыг түреп артывыс. Уруумнуң уруу ам мени ээп өөренип алды. Назыным дөгээн-даа болза, ам канчаар мен, ооң ыызын дыңнап, ылыя берген олурар эвес мен.

Кыш дүшкен... хар чаапкан... Чер доңган. Дидиренчиин! Кара чаңгыс төлүм хаңы чер алдында... кээргенчиин! Коргунчуун! Чаңгыс катап үрезин чашкан чечек ышкаш ара кадып калган... Барган эштиг, бажын-балгаттыг, ажы-төлдүг, ажыл-иштиг олурар аныяк кижи аан!

Мээң ажыг-шүжүүмнү чингедир бо чагаамны ыяап-ла парлап көр, «Шыным!» Уруум Алёна Доңгак декабрь айның 13-те төрүттүнген кижи. Ооң ыдык чевээниң кырынга кударалдың куюмналган бижимели болгай аан.

Сеткилимни сеңээ ажыткаш, килең-кылыымны чажырып-бузуруп алырымга таарышпас, солунум! Дың-на чаңгыс кызым ажыл-ижинге ээ-харыысалга чок чолаачыларның хайындан чалыы назынындан чарылды. Чолаачы Ужар-оол Хомушку машиназын өске кижи Вячеслав Сааяга мундурганындан сөөлгүзү озал-ондак кылган. Ону чүгле шенелдеге шииткен. Мынча кижини түрегделге таварыштырганда мен ону чиик хемчег деп көөрдүр мен. Чаңгыс бот не кижи мээң чаргылдажып шыдавазымны билгеш, ук херектиң ынчаар көргени ол бе? Чолаачыларның кайызы буруулугул? Машина-техника аймаан хыналда-контрольга албайн турар совхозтуң удуртукчуларынче чүге кым-даа ак хар ашпааныл? Ужар-оолдуң машиназы өөнүң даштынга турбаан болза, Вячеслав-даа ону муна бербээ дег-дир. Бо шагда кижиниң хууда малы-даа кажаа-херимниң иштинге турар апарган болгай.

Дүрүм-хоойлу харын дүгжүр-тааржыр кезектерлиг ыйнаан. Ава кижи мээң, аныякчаш күдээмниң амыдыралын бусканы дээш, өл-чаш төлдүң өскүс артканы дээш буруулуг кижилерни хоойлунуң кандыг ындыг кезээ-биле торгап болурул? Арын-нүүр дижир бис. Амгы үеде оовус хөйге үнези четпес апарганы ол бе? Чүнү чугаалаксааным билдине берген боор. Херекти дагын истелгеже киирериң качыгдазын не мен негеп болур мен бе?

«Шыным!» Чонум! Шыдажыр аргам чогул! Буукканымны бурган авыралында чазып көрүнер!

Очаа ДОНГАК.
Тыва Республиканың алдарлыг механизатору.
Барыын-Хемчик район.

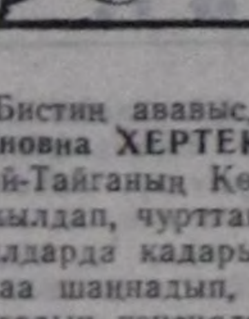

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ававыс, кырган-ававыс, чаававыс **Бичии-Уруг Дамановна ХЕРТЕК** барып-барып бады келген бажы бедик Бай-Тайганың Көп-Сөөкке төрүттүнген, бүгү назынында аңаа ажылдап, чурттап келген. «Кызыл-Даг» совхозтуң малын хөй чылдарда кадарып келгеш, эки көргүзүглерни чедип ап, хөй удаа шаңнадып, мактадып чораан төлептиг малчын. Назыны улгадып пенсиялай берген-даа болза, арат ажыл-агыйын хөгжүдер дээш шыдаар шаа-биле ажылдап турар. Ол чеди оолдуң, кыстың ынак авазы, оларын ажыл-ишчи, эки аажы-чаңныг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен. Олары шупту аңгы өг-бүлелиг, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар. Оолдар, кыстарының ажы-төлү 20 чедип турар, оларга кырган ава чоргаарланыр.

Бичии-Уруг Дамановнаның март 8-те төрүттүнген хүнү. Аңаа изиг байырны чедирбишаан, ам-даа хөй чылдарда бистиң аравыска сүмелекчивис, деткикчивис болуп, кадык чаагай чурттаарыңны күзеп тур бис.

Бай-Тайгада, Ак-Довуракта, Сүт-Хөлде, Өвүрде оолдар, кыстары, күдээлери, кеңэттери, уругларының уруглары, Кызылда дуңмалары.

◆ ◆

Бистиң эргим ынак ававыс, кырган-ававыс **Парыңмаа Николаевна ОНДАР** башкы ажылынга 35 чыл ажылдаан. Ооң үжен чылын Улуг-Хемниң Көк-Чыраа, Шагаан-Арыг школаларынга бичии чаштарны өөредир, кижизидер ажылдарга берген. Ол кезээде хөглүг, омак, биче сеткилдиг, сагыш човаачал. Бичии чаштарга кончуг ынак, оларның сагыш-сеткилин, аңгы-аңгы аажы-чаңын иениң ынакшылы, ынаныжы-биле билир. Ававыстың, кырган-ававыстың дыка хөй өөреникчилери дээди болгаш ортумак тускай эртемнерни чедип алгаш, республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чедиишкинниг ажылдап чоруурлар, оларга ол чоргаарланыр.

Ававыстың авазы, кырган-ававыс Серафима Самбагаевна Дамый биске үнелиг, хүндүлүг, эргим кижи. Бистерниң ажыл-иживиске ол дузалажып, бистерни ажаап өстүрерииге, кижизидеринге улуг үлүүн киирген болгаш киирип чоруур. Ол дээш өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис.

Бо эргим кижилеривиске Март 8-тиң байырлалын таварыштыр солун дамчыштыр байыр чедирип, эки ажылдаарын, чаагай кадыкшылды, аас-кежикти күзеп турар бис.

Уруглары: Люда, Салбак, күдээлери: Артур, Шолбан, уругларының уруглары: Айлана, Аяна, Чойгана, Саглай, Сайлана, өөнүң ээзи болгаш күдээзи Салчак-оол.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Чоза бригадазының хоочун хойжузу, бистиң хүндүлүг ачавыс **Андрей оглу Киров БАЛДАН** март 5-те 60 харлап турар.

Ачавыс көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинде барык-ла 30 чылдар иштинде үзүктел чок кыштың соогу, чайның изии дивейн күрүнениң төрүүр хоюн бо хүннерге чедир кадарып, чоңга ачы-дузазын, буянын көргүзүп, улуг үлүүн киирип чоруур.

Ооң чүткүлдүг, кадыг-бергелерге торулбайн, тура-соруктуг ажылдап өөренгенин чаңгыс чер-чурттуглары, чону, кады ажылдап турар эш-өөрү мактап чугаалажыр.

Ынчангаш ачавыстың 60 харлааны-биле база ававыска Бүгү-делегейниң херээжейнер хүнү — Март 8 таварыштыр «Шын» солун редакциязын дамчыштыр изиг байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, узун назы назылаарын, бүгүде экини күзеп тур бис.

Оолдары, уруглары: Николай, Зоя, Роза, Хензиг-оол, кенни Өшкү-Саар, күдээлери; Сергей, Александр, уругларының авазы Дыртык Моңгуш, уругларының оолдары, уруглары: Баярмаа, Кежик, Буян, Омак, Сергек, Алимаа, Аржаана, Артыш, Айдыс, Орлан, Уянмаа, Урана, Шериг-оол.

◆ ◆

Бистиң эргим хүндүлүг ававыс, кырган-ававыс **Ынапай Чонзуновна ИРГИТ** март 8-те 75 харлаар. Ол Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы суурда чурттап чоруур.

Ававыска, кырган-ававыска төрүттүнген хүнүн база Март 8 таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды, узун назынны, бистиң аравыска хөй чыл чурттаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары, уругларының уруглары 83 кижиден изиг байыр.

Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап чоруур улуг уруунуң оглу Федор Шыргай-оолович Иргиттиң өг-бүлезинден.

◆ ◆

Энерелдиг эргим ававыс **Маас Намзыраевна КОМБУНУҢ** март 7-де 70 харлаары-биле сеткиливистен Мөңгүлектиң меңги чечээн сунуп, төрээн Бай-Талының анай-хаактарының частырын ам-даа хөй чылдарда көрүп, ак-көк Хемчик бажының арыг агаарын үр үеде тынарын күзедивис.

Өлчейлиг бо өртемчейниң
Өпей ырын ырлап берген,
Эки-бактыг чуртталганың
Эгиннерин артадып каан,
Эргим ынак ававыска
Чүлдү-чүрек ханызындан
Чүс хар йөрээп мөгейдивис.
Бай-ла-Тайгаң боду ышкаш,
Байырымныг чоргаар чору!

Уруглары Чечен, Чечек, Полина, Игорь, Виктор, Сайлык, Айлан болгаш уругларының уруглары.

МЕЖЕГЕЙГЕ ДЕМДЕГЛЭЭНИ

Чажым чажып, саңым салып,
Чалбарып тур мен,
Хайыракан...

Межегей ортумак школазының кирер эжииниң аксынга, тускай дерип белеткээн шөлге эртенги хүннүң чырык херелдери-биле деңге Шагааның байырлалын эгеледи.

Чараш, шевергин национал идик-хевин кедипкен улуг-бичии чоннуң көөрге, аян-шинчилиг-даа чорду.

Каас чараш кылдыр дерип белеткээн школаже кирип келгеш, шуут-ла кайгап кагдым. Мында черле чүнү чок дээр! Аъш-чем, идик-хеп, эт-херекселдерниң делгелгези, спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаа, ыр-шоор шупту дең-дески эгелеп турар болду.

Чамдык аныяк оолдар иштин-даштын болуп эртип турар спортчу оюннарга четтигип, чай чок маңнажып турарын көргеш, мен база-ла хөй-биле катчып, концертке-даа кириштим, улуг-бичии 32-32 мөгелерниң хүрежин совхоз директору Алексей Хунаевич-биле эрттирижиштим-даа.

Школаның сценазында тыва өгнү бүрүнү-биле каастап тиккен. Ында Шагааны канчаар байырлап турарын чыылган чонга долузу-биле көргүскени солун болгаш чараш болду.

Чоннуң культурлуг дыштанылгазынга удуртукчу даргалары идепкейлиг киржип турары-биле ниити идепкей, оларның хей-аъды көдүрлүп, байырлалдың шынары оон кончуг улуг хамаарылгалыг боор чорду.

Межегей ортумак школазының директору Кара-кыс Моңгуш шудургу ажылдаан. Чажыг чажып, саң салып каан школаның ажыл-херээ бо каразымаар Дагаа чылында бүдүңгүр, уруг-дарыг аас-кежиктиг болзун деп йөрээп каалынар, Бурган өршээ!

Сценада улуг-бичии артистерниң аразында Кызыл хоорайдан келген аалчылар база бар. Межегейжилер концерт программазын улуг сонуургал-биле магадап көргеннер. Профэвилелдерниң «Хүреш» агитбригадазының кежигүнү, тыва спортчуларның келир үедеги идегели аныяк мөге Артыштың авазы Татьяна Доржунуң ырлаарын чон катап-катап дилеп тургаш, дыңнааннар.

Бичии мөгелер кымдан-даа артык идепкейлиг, эрес-шоваа оолдар болду. Оларда ыдып, бижиргээр деп чүве шуут-ла чок, олардан алызында барып, улуг мөгелер болгаш спортчулар үнүп келир боор. Улуг 32 мөгениң хүрежи көрүштүг эрткен. Чүге дизе кожазы «Тиилелге» совхозтан бүдүн автобус ишти мөгелер болгаш көрүкчүлер келгеннер. Хүрештиң шаңнал-мактаалдары янзы-бүрү көвей болганы-биле хевис кырынга демисел изиг-изиг болуп турган. Тренер башкы Владимир Ондар (Кур-Чер) шыдашпайн ийиги салыгда ужуп калды.

Ынчалза-даа ооң өөреникчилери Каң-Демир Куулар — Шолбан Оюнну, Саванды Моңгуш — Алексей Тюлюшту тус-тузунда 4-кү салыгда октагылааш, 4 шыырак дээн мөгелерниң аразынче киргеннер. Арткан мөгелерден Межегейниң ийи мөгези база амыр эвес эрлер деп сатындырып каайн.

Баштай эрес-кашпагай хүрешти аныяк мөге Каң-Демир Куулар бодунга деп деңзилиг, дурт-сыны шилгедек-даа болза, мага-боду делгем, чараш хүрештиг болгаш содак-шудактыг Межегейниң мөгези Морган Маадырны мырыңай-ла кыңчыктырбайн октап алды. Самбо хүрешке тыва спортчулардан баштайгы спорт мастери хоочун мөге Юрий Моңгуштуң оглу, хостуг хүрешке бирги разрядчы Саванды Моңгуш биле Межегейниң чаңгыс борбак арткан мөгези Андрей Бады-Хөө хүрежи бердилер. Бады Хөө амыр эвес эрлерниң бирээзи деп чүвени ооң мага-бодундан болгаш далашпас, кончуг оваарымчалыг хүрежи херечилеп турду. Уктуг мөге Саванды онагларын акызы спорт мастери Александр Моңгуштуң ынак аргазы-биле октап турган мөге чүве, а хүрешкен мөгези Андрей Бады-Хөөге күш четпейн октадып алды.

Морган Маадыр, Моңгуш Саванды оларны үшкү-дөрткү черлерни ээлээни дээш Григорий Тюлюшович Санчы шаңнады.

Сөөлгү ийи мөгениң хүрежи үр болбады. Каң-Демир Куулар чараш арга-биле Бады-Хөө Андрейни октап кааш, шуглуп үнгеш, улуг ирт-биле шаңнаткан.

«Шагаа-93» байырлалынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы аныяк мөгелерниң эрес-кашпагай, дидим тура-соруктуг хүрешкени-биле чараш болгаш көрүштүг болган.

Шүүлген мөге Каң-Демир Куулар 18 харлыг. Келзе-келзе бо мөгеден база бир шыырак спортчу өзүп келир чадавас боор. Ынчангаш мөге Каң-Демирге Дагаа чылында спортчу чедиишкиннерни күзеп каалынар..

Кушкаш-оол ХОВАЛЫГ.

БАРЫК УТТУНДУРГАН АЙТЫРЫГ

Дүвүренчиг, дүшкүүрлүг, харын коргунчуг үеде чурттап турар-дыр бис. Үениң, ооң нарын болуушкуннарының тевиинге алыскаш, амыдыралывыстың, төөгүвүстүң кончуг чугула чамдык айтырыгларын уттуп турарывыс дыка хомуданчыг-дыр. Тыва улус 1930 чылга чедир безин национал үжүк-бижии чок чорааның мун-не утпаан боор бис. А Тываның латинчиткен баштайгы национал бижиин чогаадырынга эң-не идепкейлиг киришкен немец националдыг эртемден А. А. Пальмбах (1897-1963) бистиң республикага аныяанда-ла чедип келген, бодунуң бүгү амыдыралын, салым-чолун Тыва-биле бүрүн холбаштырган.

Республиканың национал кадрларын белеткээринге, өөредиринге, төлептиг мөзү-шынарларга кижизидеринге, тыва улустуң культуразын, уран чогаалын, парлалга херээн сайзырадырынга, эртемниң хөгжүдеринге улуг үлүүн киирген. Алызында Европа чурттуг ол эртемден кижиниң тыва дылды тергиин эки билирин, ооң эвилениң болгаш биче сеткилдиг, буянныын, ак сагыштыын ам-даа магадаар мен. Дөртен чылдар төнчүзүнде мени болгаш мээң хөй эш-өөрүмнү Александр Адольфович ийи чыл дургузунда эртемнерге, хамыктың мурнунда орус, тыва дылдарга, литератураа, төөгүге, логикага өөредип келген. Ооң чырыткылыг тураскаалының мурнунга кезээде мөгеер ужурлуг мен.

Чогаалчы, очулдурукчу, публицист, профессор А. А. Пальмбахты Кызыл хоорайның эрги чевээнде орнукшуткан. Чоокта чаа ооң хөөрүнге чордум. Ону көргеш, баарым ажып, хөннүм баксырап турду: Тываның культура хөгжүлдезинге улуг ачы-хавыяалыг ол кижиниң чевээ кижи көөр аргажок кылдыр үрелген, көңгүс уттундурган болду. Республиканың чонунга, хөй салгалдарынга ооң кылып каан буянныг чүүлдериниң дугайында уттупканывыс ол бе? Ынчаарга бо талазы-биле кым буруулугул? Ындыг айтырыгны салган херээ чок деп бодаар мен—берге бо үениң тевиинге алзып, ооң анчыг болуушкуннарынга алаакпышаан, амыдыралывыстың, эрткен төөгүвүстүң чугула чамдык айтырыгларын уттуп турар апарган-дыр бис.

А. А. Пальмбах башкының чевээн катап секпередир азы хоорайның чаа хөөрүнче көжүрер дугайында айтырыгны бирги ээлчегде Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң коллективи, ооң удуртукчузу, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының ниитилелиниң баштаар черинин даргазы Т. Ч. Норбу, «Тураскаал» ниитилелиниң баштаар черниң даргазы М. Б. Достак-оол олар чогуур деңнелге тургузуптар боор деп сагыш-сеткилимниң ханызындан идегеп тур мен.

Тыва Республиканың национал маадырлары кылдыр чарлап болур барымдаалыг кижилерниң чевеглери Кызыл хоорайда болгаш районнарда база бар болгай. Чижээ, Тываның баштайгы ужудукчулары Кидиспей, Хунан-оолдуң чевеглери кайдал, кандыг байдалдыгыл? Бо айтырыгже база кичээнгейни угландырары чугула деп бодаар мен. Тыва девискээринде чурттап турар азы чурттап чораан Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларының дугайында ам чугаа көңгүс читкен-дир. Олар бодунуң үезинде Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирген болгай. Ындыг маадырлар дугайында уттуптарга база окта таарышпас деп бодаар мен.

Кижи төрелгетенниң ханныг дайзыны — герман фашизмни болгаш япон милитаризмни чылча шаварынга маадырлыы-биле киришкен кижилер дугайында сөөлгү үеде эвээш чугаалажып турар апарганывыс база хомуданчыг. Чижээ, Совет Эвилелиниң Маадырлары Тюлюш Кечил-оолдуң, Хомушку Чүргүй-оолдуң, Михаил Бухтуевтиң төрүттүнген черлеринге, чевеглеринге чечектерни төрелдер хүнүнде азы оларның төрүттүнген хүннеринде салып, чырыткылыг тураскаалының ёзулалын кылыр болза, республиканың аныяк салгалының шын кижизидилгезинге чаагай салдарлыг болур деп санаар мен. Бо айтырыгларны Тыва Республиканың чурт-шинчилел музейи, культура, өөредилге, парлалга болгаш информация министерстволары кичээнгейге алыры күзенчиг-дир.

Кижи төрелгетенниң төөгүзүн өөренип көөрге, кандыг-даа улус национал маадырлыг азы маадырларлыг боор чүве-дир. А Тываның национал маадыры кымыл? Азы кымны национал маадырывыс кылдыр чарлап болур бис? Ынчаарга чамдык эштер Самбажык дугайында уттупкаш, Аскак-Чотчу дугайында сактып кээп турар апарганы черле элдептиг чүве. Бо айтырыгны коллективтиг сарыыл-биле сайгарып көөрү чугула деп бодаар мен.

Дөртен чылдар төнчүзүнде, бежен чылдар эгезинде Барыын-Хемчиктиң, Бай-Тайганың, Өвүрнүң, Мөңгүн-Тайганың, Чөөн-Хемчиктиң улуг назылыг хоочуннарындан Аскак-Чотчу дугайында айтырып, а ооң сөөлүнде төөгүнүң архив документилеринден сонуургап көрген мен. Ынчаарга ол кижини Тываның национал-хосталгалыг демиселиниң маадыры кылдыр чарлаарының кандыг-даа барымдаазы тывылбаан, тыва улустуң мурнунга кандыг ачы-хавыяалыг болганы көңгүс билдинмес кижи чоржук.

Харын ооң шын фамилиязы, ады безин билдинмес, Аскак-Чотчу —ол дээрге шолазы-дыр. Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, Мөңгүн-Тайганың хоочуннарының меңээ чугаалааны ёзугаар алырга, Аскак-Чотчу алтай, бурят, моол, хакас, тыва-даа эвес, а калмык националдыг кылдыр билдинип турар. Актарны-даа, кызылдарны-даа бир дөмей боолап турган националист үзелдиг кижи болган. Кажан моол-тыва кызыгаарының аразынга малгаштыг тулаага бүзээледип, аъдын өлүр аттыргаш, туттурар чеде бергеш, селемези-биле шаштынып өлү берген кижи —деп, хоочуннар чугаалаан. Мындыг кижини Тываның национал маадыры кылдыр чарлаарының кандыг-даа барымдаазы чок.

Тыва улустуң төөгүзүнге эрес-дидим маадырлыг чорукту кылган Самбажыкты национал маадырывыс кылдыр чарлаар барымдаа черле бар. А 1912 чылда Хомду (Кобдо) дайынынга киришкеш, эрес-дидим чоруу дээш Моолдуң Маадыры атты дүрүм ёзугаар алган тыва кижи база бар ышкажыгай.

Тыва Республиканың девискээринде төөгүнү, культура тураскаалдарының камгалалын күштелдирер дугайында айтырыгны Чазак деңнелинге база катап тодаргай тургузарының үези келген-дир.

Алексей ДУГЕРЖАА
Журналист.

ШУУРМАККА МАРГЫЛДАА

Тес-Хемниң Шуурмак суурга Шагаа таварыштыр районнуң хол бөмбүкчүлериниң маргылдаазы ында школаның чаа туттунган спорт залынга болуп эрткен. Дөртенден бежен ажыг харлыг спортчулар идепкейлиг ойнаан.

Районнуң болгаш республиканың сурагжаан хол бөмбүкчүзү Доржу Николаевич Мөңгени спорттан байырлалдыы-биле үдээрин районнуң профэвилел даргазы Сергей Моңгуш дыңнаткан. Бо хоочун спортчу Омск, Томск, Кемерово, Абакан, Хабаровск хоорайларга болгулаан улуг-улуг зона маргылдааларының киржикчизи чораан. Ол Кызылда сураглыг спортчу акызы Михаил Мөңге-биле маргылдааларга кады ойнап турган.

Шуурмакка маргылдааның бирги черин район төвүнүң командазы алган, Ак-Эриктиң бөмбүкчүлери ийиги черде болган. «Эң эки халдакчы» болуп, адаккыр-чиик, эвээңгир ойнааны дээш, спорттуң хоочуну Доржу Мөңге тускай шаңналды алган. Шуурмак школазының күш-культура башкызы Владимир Бүдегечи «Эң эки камгалакчы» болуп үнелеткен.

Танов ДАШ-ООЛ.

«ГЕЛЕКС»—косметиканың
эм шынарлыг чап-чаа
хевирлери!

Чаа МТЗ-80 тракторну садып тур бис. Өртээ дугуржулга ёзугаар.
Харылзажыр телефоннары 2-66-86, 2-44-43, 3-46-04.

«Шын» солунну дамчыштыр

Ынак ачавыс, честевис, күдээвис, дуңмавыс, акывыс Каң-оол Петрович Шокпааның хенертен мөчээни-биле холбаштыр бо берге үеде бистиң кажыыдалывысты деңге үлежип, ачы-дуза чедирген Бай-Тайга районнуң КМК коллективинге, «Мурнакчы», «Тээли» совхозтарның удуртукчуларынга, төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгыс чер-чурттугларывыска өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи Б. К. Шокпаа, уруглары Мерген, Эрес, Маадыр, Алдынай.

КИНО

МАРТ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Мени камгалап турар кижи» (АКШ) 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10, Видеозал: «Хемчээлинден ашпышаан» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эрги сери алдааның чажыы» 9.00, «Кыстар школазы» 10.40, 12.30, 14.30, 16.10, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Фэнит-Зон» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91.—3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; —3-34-98; үлетпүр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-9?; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т—00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.030. Индекс 54240. Чагыг № 40.